

کوردستانو ئوسمانى ل سەر دەمى ۋە دىتىنىن زىرىن بىيىن ئەورۆپى دا

دناقىھەرا ساللىن 1831-1835

ID No. 3505

(PP 136 - 155)

<https://doi.org/10.21271/zjhs.24.5.9>

کاروان صالح وہ پسی

پشکا میزوو- زانستین مروقا یه تی / زانکو یا زاخو

salih.waisy@uoz.edu.krd

وہگرتن: 2020/02/19

سند کردن : 11/10/2020

پیلاؤ کردنہ وہ : 2020/12/10

بِوْخْتَه

ئەف ۋەكولىنە ژ پېشەكى يە، دەرازىنەك چوار تەوهەران و دەرئەنجامان بىك دەيتىن. د پېشەكىيَا خۇدا، ئەف ۋەكولىنە كىيا خۇدا، ئەف ۋەكولىنە رۇونكىرىنى دەدەتن ل سەر گۈرگى، ئارمانچ ئارىشە و ۋىزدەر و رىيازا دېن ۋەكولىنە دا ھاتىنە بكارىئان. پاش دەرازىنەك خۆدا، ئەف ۋەكولىنە بىزافىن دەكتەن رۇونكىرنەك بەردەتن سەر لىيگەرىيەن پشت گوھاھېتىن و دووبارە دەستپېكىرنا وانفە دنابەهرا سالىن 1831-1832. د يىتىگاھىن خۆدا، ئەف ۋەكولىنە د تەوهەرى خۇي یېكى دا، ئامازى دەدەت سەر سەرەددەن زىرىن يەن فەدىيىن ئەورۇپى ل دەفرىي دنابەهرا سالىن 1832-1834. د تەوهەرى خۇيىن دووپىن دا، ئەف خۇاندەن شەرقەكىرنا دەدەتن سەر ۋەھىدىيەن لەشكىرى و مزىگىنەر رېن ئەمەركى. ئەف ۋەكولىنە د تەوهەرى خۇي سىن دا، ب ھوپىرى رۇونكىرنا دەدەتن سەر دووبارە گرتىا كوردىستان ئوسمانى 1834-1835. ئەف لىيکولىنە د تەوهەرى خۇي چۈرۈپ دا، ب ھوپىرى باسنى ھېرىشىن دەستپېشخەر ب دۈزى كوردا ل سالا 1834 ئەرەبەسا بەحسىن چەوايانا كىمكىرنا دەستتەلەتا مېرىئەن دىبارىكەر ل سالا 1835 ئەتكەن. دووماھىكا قىن شەكەلىنى بەحسىن وان دەرئەنجامان دەكتەن ئەۋەن خۇدا ئىن ۋەكولىنەن گەھشىتىن.

یهیقتن گرنگ: کوردستاننا ئوسمانى، قەدیتتەن ئەورقۇي، دیارىيەك، شەرین ئوسمانى، يارودوخىت سالا 1834 و مىرىن كورد.

1. نشہ کی

کوردستانی ئوسمانی ئەوا پاشتی شەری چالدیران يى سالا 1514 تا دوماهيا چەرخ نۆزدى كەفتىيە دىن دىستەه لاتدارىيَا ئوسمانى ۋە، كۆ بۇ ماوى (327) سالان ب سىستەمن خوبىيەتلىق (نىمچە سەربەخۆين) مابۇ دىن چاقىرىرىيَا دىستەه لاتا ئوسمانىيافە، هەروەسا دې ماوى دير و درىزدا، دەستەه لاتدارىيَا ئوسمانى چەندىن جۆرىيەن سىاسەتى و كارگىرى لەدۆيىش بەرژەنەندىيەن خۆ ل دەھەرئ پەيرەو كربوون، دېرامبەردا تارادىيەكى مىرىئىن كورد لەدور قىن سەرەددەرىيَا ئوسمانىيەن بىن ھەلۋىست مابۇون. چونكى دې ماوەيى دا كوردستانى ئوسمانى ھاتبۇو پاراستن ژ ھېرىشىن دەستەه لاتدارىي ئىرانى و ئوسمانىيائىن. ھەرچەوابىتىن، قەدەرتىنگىن ئەمۇر دادانى دىبارىك، كە كەمدان ئازىز حفاك، ۋە ھەندەك 45 فەيقەش، لەگە، ئەسمانىيائىن ھەيمەون.

۱. فهريزا ئەفان گەشتان پتەر پىك بۆ هاتنا لىكەر يىن ئەورۇپى بۆ دەھەر يىن كوردىشىن و بەلاڭكىندا پرۇچاڭەندەيىن گىرىدaiي بەرژەوەندىيەن نەتهوهىي يىن ئەورۇپى قەبۇو، ژ فهريزا قىن چەندى كارتىكىن ل كوردا ھاتىه كرن ، د ئەنجامدا كوردا ل كوردىستانا ئۇسمانى دەست ب دارشتنا يالانىن سەرھەلدىن و شۇرەشان كر بۇو.

ژماره‌کا زورا فهديتكه و لىگه‌ريين ئهورقپي دناف ڦن پارچه‌يا گرنگ يا دهوله‌تا ئوسمانى را بورينه و جهن وئي بىن جوگرافى بيوو جهن سه‌رنجراكيشا لىگه‌ريين ئهورقپي. سه‌پهراي هندى جهن وئي بياشى نه‌هاتبو دياركىن ژلائين لىگه‌ريين بىانىفه. بهلن گهشتا كلوديوس جيمس ريجى (Claudius James Rich) 1787-1821ءي سالين 1820 و 1821ء، بوبويه خاله‌لك و مورچه‌رخانى دكويراتيا دهستپيڪرنا راستيا فهديتكىن ئهورقپي ل كوردستاندا ئوسمانىدا². ئه و فهديتكه‌ريين بُو ماوي دوو سەد سالان لدؤيقىش شوين پېن وي چووين خاله‌لك دىي دېن بازاقن دا زىده كر و رىيەكابن سنور ياي پېزانىنا لدور دەھفرى كومكىن. ئەق چەنده بُو ٹەگه‌رى هندى پتىر هزر دجوگرافى و نەخشىيە دەھفرى دگەل شويئه‌وار و ديرۋوك و پشكىن بەرژه‌وهندىيان دكارىن مزگىنەران دا لدەھفرى بەھتنە زىدەكىن. هەرجە‌وابىت، كىمەك ڙوان گەھشتىنه ئهوان دەھفرىن ئاسىن و سەخت بىن رىچ كەھشتى.

ههچهواریت، ژلایهکن فه بارودوخین ههستیارین کوردستانان ئوسمانی ياكو پارچەك ههستیار و ستراتیئى ژ دھولەتا ئوسمانی تىدا دبوري، بونە ئەگەرى دياربۇونا (سەرەدمەن زىرىن يېن ۋەدىتىل رۆزھەلاتا نا فىن)، و "دۇوباره ۋەدىتىن ئاسىيا بچۈوك"، ل قۇناغا ئىكىن ياخىن نۇزىدى. پىشى چەرخەكىن ژ شەرى، ئۇرۇقپا كەفتىبوو قۇناغەكا ئازامەر و ئاشتىيىن دا و دەست وەراركىنەكا سیاسى و لەشكەرى و ۋەدىتىن نۆي كىر بىوو. هەرۋەسا پەيدابۇونا ھىزرا لېپارازمىيەن، وەراركىنەزا نەتەوھىي ل سەر ئاستەكىن جىيەڭر، بەرهە پىشىقەچۇونا تايىھەتمەندىيەن پىشەسازىيەن دې ماوهىدا.

ژلایهکن دیفه، هزرو بیرین شورهشا فرهنه‌سی و کارتیکرنا هیزا شورهشا پیشنه‌سازی چینا ناقه‌ندی ژی بهره‌ف بهیزبوون، دهربه‌گایه‌تی و بازنه‌ین لهشکره‌ی بیین ئارامیی و یاسا چەرخن ھەزدی هاته پالدان. کاودانین لهشکره‌ی و سیاسی بیین کیشوه‌رئ ئورقپا، بیونه ئەگرئ پەيدابوونا ئاریشەیان و ژماره‌کا زۆرا نەدامەزراندی و دبن دامەزراندن دیباشق ھۆنەری شەری دا دەرکەفتەن. دگەل ۋان کاودانین ھەستیار و نازك، تىشتەکن سرۇشتى بۇ ئەورقپا بەریخۆبەدت بازارەکن دى بىن سیاسى، ئابۇرى و لهشکرەی. ئەق بازارى ژلاین جوگرافیقە ئىزیک رېکەکا درېڭىز ھاریکارى و پىكەت گۈيدانى ياخ دگەل ئەورقپا ھەم، ئەو ژی دەقەرە رۆزھەلاتا ناقین. لۇقى دەمیدا كوردستان ئۇسمانى بىبۇ مەيدانا ئەنجامدا ئالاکىيان بیین كەپقە مژوپىل بۇوي ھەرۋەسا دگەل لايانە ئەورقپا، بالدان بەختنە دىناف دا.

ئەف ۋەكۆلينە گۈيداپ ماوەيەكىن زۆر ھەستىار و نازك يىن قۇناغا ئىكىن ژ ۋەدىتتىن ئەورۇپى بۇ لايىن رۇزىھەلاتىن ئاسيا بچووپىك ياكو ھاتە نىاسىن ب (كوردستان ئۇسمانى) يىن چەرخىن نۇزىدى يە. ژېركو لقى دەمیدا، ژلایىكىن ۋەدىتتەكەرەن ئەورۇپى بۇ ۋەدىتتىن رىتىن بازركانى و ھەلسەنگاندىن دەفھەرى وەك پىلىن ئاققىن رووبىاران بەرى خو دابۇو دەفھەرى و ب ھەم رىتکان، ب تايىھەتى بىرىكا ئەنجامداانا چالاکىيەن ئايىنى (مۆگىنەرىن) بىزاف دىرىن بەھىنە دنაش دەفھەرى دا. ژلایىكىن دېھە، كوردان دەست ب بىزاف، سەرەلدان و نەرازىبۇونان ب دىزى دەستەلەتادارىيا ئۇسمانى ل دەفھەرى كربۇو. ژېركو لقى دەمیدا، دەولەت ئۇسمانى ب بەھانەيى ئەنجامداانا چاكسازىيەن رىشەي باج و سزاين زىدە ل سەر خەلکىن سەپاندىن و ھىرىش دىرىھ سەر گۈندىيەن وان، تالان دىرىن و گۈند و بازىر درووخانىدىن. ئەقان كريارىن دەستەلەتادارىيا ئۇسمانىدا ۋەدىتتەكەرەن ئەورۇپى پىر پالدان بەھىنە دنابى دەفھەرى دا، ب تايىھەتى خەتنىزىك، دەۋەنەن مەسىح، لەدىغان دىرىن

تارمانجا سهرهکی و بنکوکهی ژ نهنجامداانا ئەقى فەكۆلىنىڭ ئەبوويه داكو ھزروپىرىن ۋەدىتنەكەرین ئەورۇپى، ب تايىيەتى يىن زلهېزىن ئەورۇپى ژ كاوداتىن سىياسى، لەشكەرى و ئايىنى يىن كوردىستان ئۆسمانى دېن قوناغا مەترسىدار و ھەستىار دا بىدەن خۆيىكىن، ژېركو ھەتا نوکە ئەق جۆرى تەخمىنېن بىيانىن ب شىيۋەيەك زانستى نەھاتىيە دىاركىن و ئەگەر ھاتىت ژى بىتى ب كورتى دناف زۆر مۇار و بابهەتىن تىكەل دا ھاتىيە دىاركىن. ھەلبەت تارمانجا ھووشىيار و گىنگ لېقىرى ئەوه كۆ بەریخۆبىدەن ھاتنا ۋەدىتنەكەرین زلهېزىن ئەورۇپى بو دەھەرى ب ج مەرەم و مەبەست بىويه. ژېركو ھەر دەولەتكا ھەلۈيىست و نيازىن خۇ ھەمەرى كاودان و يېشماپىن دەھەرەكىن دىار بىكتەن ھندەك مەبەست و تارمانچىن نھېنى يىن ل يېشت يەردان ھەين.

يىگومان ئەف مەرەم و مەبىستە ژلابىن وانقە ب نېتىنى هاتىنە بەحسىكىن، بەلۇن بۇ تەخىن وەلاتىن ئەو دەھىن دنافى دىيار نىين، ژېركو ئەوان بەندەك رىئك و ستراتىزىيەن دى بۇ روون دىرىن، كۆئەو يىن هاتىن خزمەتا وان بىكەن، ژېر هندى مللەتىن بن دەست ھند گۈنگىن بېنى بۇارى نادەن بتنى ھزر ل ۋازادى و ژيارا خۇ دەكەن داكو پاراستى بن و توشى كارەسات و مال وېرەنگىنى نەبن. لەورا ئەقى بابهەتى ئارمانجا خۇ يا سەرەكى دانايە سەر جەقىن ۋەدىتىنە رىكىن ستراتىزى يىن بازىرگانى، سىياسى، لەشكەرى، ئايىنى يىن بەرىخودانَا ۋەدىتىنە كەرىن ئەورۆپى بۇ كوردىستان. چونكى ئەقان بىاقان بەرژەوەندىيەن ئەورۆپىان ل دەقەرى بخۇقە گىرتىوون.

تارىشە يا سەرەكى يا كەفتىيە درىئاكا ئەنجامدا ئەقى ۋەكۆلىنىن دا، نەبوونا ژىدەرەن تېرۆتەسەل بۇويە ل سەر ئەقى ماوهىي، ژېركو پەتىيا ئەوان ژىدەرەن بەحسن ئەقان پېشەتاتان كەرىن ب شىوھىيەكى گشتى و سنۇداركى بەحسىكىنە، دگەل ھندى دا، دېيت ژىدەرەن باش ل سەر ھەبن، بەلۇن بەدەست خۆداتىن ۋەكۆلىنىن نەكەفتىنە، ژېر هندى ب نەچارىقە بناغۇ ۋەكۆلىنىن ب خەملاندىن ژىدەرەن ب زمان ئىنگلىزى ھاتىيە دارشتىن، و ھەلبەت دىتن و بكارئىنانا ئەقان جۆرە ژىدەران وەختەكى درىز دەقى تاڭو تىشىن گەيداپى ب بابهەتى ھەلبەت دەست نىشانكەن، چونكى ئەق جۆرە ژىدەر بەحسن ھەم لايەتىن گەيداپى پېسا كوردىستان ئۆسمانى دنافىبەرا، فارس، بەريتائىا و رۆسىان دا دەكەن، لەورا دەھەلبىزارتىا وان دا، جۆرەكى هووشىارىن دەقى داكو ۋەكۆلىن ژ سۇرى بابەتى دېزەكەفتىن.

ھەلبەت ژبۇ شرۇقەكىن ئەقى بابهەتى ھەستىيار و پېرى بۇويەرەن ترازىدى پېشت ل سەر ھندەك ژىدەرەن گەنگ يىن ب ماوى بۇقۇ ۋەكۆلىنىن ۋە گەيداپى ھاتىيە بەستىن، نەخاسىمە ژىدەرەن ب زمان ئىنگلىزى وەك پەرتۇوكا فرانسيس راودون چەسنى (Francis Rawdon Chesney 1789-1872) (Narrative of the Euphrates expedition: carried on by order of the British European Exploration in government during the years 1835, 1836, and 1837) ھەتايىن نىقىسىن. دەقان ژىدەران دا، روونكەن ل سەر دەستپىكا ھاتما ۋەدىتىنەكەر و لېگەرەن ئەورۆپى بۇ كوردىستان، ئەوا ل وى دەمى دېن دەستتەھەلاتا ئۆسمانى و ئېرەن ئەق ھاتىنە دان، دەھەمان دەمدە، تارادەيەكى باش پېزىلىيەن زانسى و گشتى ئاماژەيان ب سیاسەتا زلهىزىن ئەورۆپى ھەمبەرى مېرگەھەن كوردى و پېسا كوردى دەدەن. ھەروھەسا روونكەن دايىھە ل سەر بزاقين سىياسى، رىكىن ستراتىزى، ئايىنى، لەشكەرى و بارزگانى يىن لېگەرەن ئەورۆپى ژبۇ دەتىنە پېگەھەن خۇ و بەرفەرە كەندا دەستتەھەلاتا خۇ ل دەقەرى.

Faith, freedom, and flag: the influence of American (دكتۆرنامەيا شيلتون. دبليو) Fatal Ambivalence: Missionaries in Turkey on foreign affairs, 1830-1880 (missionaries in Turkey on foreign affairs, 1830-1880) American Board of Commissioners for Foreign (دكتۆرنامەيا دۆگان. گىم. ئەيى) Ottoman Kurdish 1839-43 (ABCDFM) And "Nominal Christians": Elias Riggs (1810-1901) And American Missionary Activities in the Ottoman Empire (1810-1901) ، ئەقان جۆرە ژىدەرەن ئەقادىمى تېرۆز بەردايىنە سەر زۆر بۇويەر و پېشەتاتىن سىياسى و لەشكەرى يىن گەيداپى ئەقى بابهەتى ۋە. ھەروھەسا بەحسن ۋەدىتىنەكەر و مۇگىنەرەن دەولەتىن ئەورۆپى و كار و چالاكىن وان ل دەقەرى يە، دەھەمان دەمدا، ب تېرۆ تەسەلى بەحسن قۇناغ و ئارمانجىن ۋەدىتىنەكەرەن ئەورۆپى ب تايىھەتى يىن بەريتائىا كرى نە، دگەل دا بەحسن بزاقين ۋەدىتىنەكەرەن ئەورۆپى دگەل ھۆز و سیاسەتمەدارىن مەسىحى كرىيە، خۆشكەندا پەيوەندىيان دگەل كىم نەتەۋەھەيان، و دورستكەندا پەيوەندىيان دگەل دەولەتىن ھەرپىم، و بەدەستتەھەن ئەندا ئېقەدەولەتى بۇ بەرژەوەندى و دەستكەفتان بو ئەورۆپى لەدەقەرەن كوردى كرىنە، ھەزى يە بىزىن ژبۇ پەر دەولەمەندىكەندا ۋەكۆلىنىن زەمارەكە ژىدەرەن تۆركى و كوردى ڑى بۇ ئەنجامدان و نىقىسىنا ۋەكۆلىنىن ھاتىنە بكارئىنان.

ھەلبەت ژبۇ ئەنجامدان ئەقى ۋەكۆلىنىن رېيازە كا شرۇقەكىن پېدىقىتىن، ژېر ھندى رېيازا ۋەكۆلىنا پېداچوون و دۆيىچەچوونا بۇويەرەن دېرۆكى بۇ ۋەقۇ ۋەكۆلىنىن ھاتىيە بكارئىنان. چونكى ئەق رېيازە دى ھەممەرەنگىا بۇوجۇن و تىگەھەن ۋەدىتىنەكەرەن ئەورۆپى ل دۆر پاراستن و بەدەستتەھەن ئەندا بەرژەوەندىيەن وان ل دەقەرى دىاركەتن، ژېركو ئەق رېيازە ب كويىرى و ب ھۇبىرى بەرىخۇددەتن ھەم لايەتىن گەيداپى ب سەردەمن زېرىن يىن ۋەدىتىنەكەرەن ئەورۆپى ۋە چەوانىا دەربىرینا ھەلۋىستىن سیاسەتمەدار، گەرۆكىن ئەورۆپى و ئارمانجىن وان دى ب ئاشكراپى دەتن دىاركەن.

2. دەرازىنەك: ۋەدىتىنەن پېشت گوھاھىتى و دووبىارە دەستپىكەندا وانقە دنافىبەرا سالىن 1821-1831

لەدۇيف ھەزەپىرەن لېگەر و ۋەدىتىنەكەرەن ئەورۆپى، كوردىستان ب شىوھىيەكى دورست وەك ويلايەت نەھاتىي پېناسەكەن، بەلۇن ب رەنگەكى گشتى بۇ وان دەقەرەن يىن ئاكىجىنەن وان كورد دەھاتە بكارئىنان، لەورا كوردىستان ب زۆر ناقان وەك

کوردستان ناچه راست، ئاشوریا، میسپوپوتامیا سه‌ری، ئرمونیا، کوردستان و کوردستان ئوسمانی هاتیه (Maunsell, 1901, 131). ژیبدر هندی ده‌فر و بازیرین کوردی ب شیواز و هلسنگاندین جودا ژلاین ۋە دىتنىكەر و گەرۆكىن ئەورۆپىقە هاتىنە سالۆخت دان، ئەقە ژى دىزفېت هندی كۆھەر ئىك ژ ۋە دىتنىكەرین ئەورۆپى دكاودان و پىشهايتىن جودا جودا يىن هىدەك جاران ئارامى و هىندهك جاران شەر و يىكدادان بخۇقە دىتن ھاتىنە کوردستان (Galletti, 2011, 149).

ههچهوايت، ده سالين پشتى مينا گه رۆك و ڦهينکهره بوريانى (كلوديوس جيمس ريج)، بوشاهييهك ديزاينين لينگهريين ئورقىپى دا ل كورستانى ئوسمانى پەيدا بىلۇو. سەرەرابى ھەبۇونا چەندىن فاكتهريين گرنگ وەك فاكتهريين لەشكەرهى، تابورى و ٽىمناهىين دەقى بوشاهىين دا، ئەف پشت گوهافىتنە زەنجامن وى دويچچۇونى بو ياخىن ئورقىپى بەرىخودايە پارچەين دى يىن دەولەتتا ئوسمانى، ب تاييەتى ل وان جەھىن روویداينىن سىياسى بەرپالىبوونىن (Rich, 1836,5). لكانۇونا دووئى و ئادارا سالا 1821، كۆمەكا شۆرەش ل مالدىف، وەلشيا و شەرق سەرەبەخوبۇونا يۇنان (1830-1821) ئى، و دەستېتكىندا كومكۈزىيا كىتم نەتهوهەين ئوسمانى (Köremezli, 2013, 56-57).

دکارفه‌دانانه چندی دا، دهوله‌تا ئوسمانی، قەشىن دىرا ئارسۇدۆكسى ياخونانى سىدارەدا و رابوو ب كوشتنا يۆنانيان لئىستەمپۈلۈن. بزاقىن ھەر دوو ئالىيان بۇونە ئەگەرى ھندى كۆھىزىن ئەورۆپى خۇ رىيكتىخەن و دگەل ھەمى ئاستەنگ و سەختىن خەو دېرىيچۆددانان تارمانجىن كۆپىر دا جارەكادى (پىسا رۆزھەلاتى³ (Hatapçı, 2015, 55) (The Eastern Question)، دووبارە بۇوقە و شەرى مەسىحىيەتن ب دژى يېسلامىن و ھزرىن ئازادىخوازىا شۆرەشا فەرەنسى ب دژى سىستەمن دهوله‌تا ئوسمانى دەستپىنكر، ھووشياربۇونا دابۇونەرىيەن يۇنانى ياكۇ ئازادىخوازىا خۇ دانايى سەر كىم كرنا كەلتۈرى سەباندى يىن ئوسمانى و ھزا تۆلەھەرنى ب ھووشيارىن كەتبۇو دناف رىيەكى زۆر شەرخوازان دا، لەۋە ئەف چەندە بو ئەگەرى ھندى ئەورۆپى بەرىخۆبدەن رۆزھەلاتى⁽⁴⁾ (Hatapçı, 2015, 55)، يىنگۇمان ئەف چەندە ھەمى ب ھارىكاري و پېشەۋانىا زەلەيىن ئەورۆپى يىن وي دەمى دەھاتتە ئەنجام دان، مەرەما وان ياخونانى سەرەتكىن دناف كارووبارىن ناقخۇي يىن دهوله‌تا ئوسمانى بۇون، ھەرۋەسا مەنزا ھەزرمەندى بەرىتانى (لۆرد بايرۆن 1788-1824) و ئەنجامىن سەركەفتىن ھەقبەشىن مسرى و ئوسمانى ل يۇنانى، ھووشيارىيَا خەلکى بلنى كەبۇو و ھەستە يۇنانەتى ل كىشۈرە ئەور وبا بەھىز بەلاق بۇو (Perry, 1965, 55-56).

ئەقان پىشھاتان و ژناقچوونا ھىزا (ئىكىشارى)، ل حوزهيرانا 1826ئ، ئەوا ھەر ژ دەستپېيکا خۆ بۇويھ سەرىيىشكەن دەھىتىار و بىنکووكا گەلەك ئارىشەين سىاسى و لەشكەرى بۆ دەولەتى ئۆسمانى، بۇونە ئەگەر ئەئارامىا ھەرىمەن ئاسايى يىن دەولەتا ئۆسمانى . (Reed, 1951, 35; Stephanov, 2014, 130)

ل سالاً 1829ءی، ژماره کا پیشچاٹ یا پیشہاتان روویدان و بوونه ٹئے گری وہ رارکنا بہر ڈھوندیں ٹئور ڈپیان ل ھریمین نئیسیاں یین دھولہتا نوسمانی۔ سالاً یئکن یا شہری (روسی- نوسمانی 1828-1829)، ٹالوڑی بدمامیک ٹینان، ل حوزہیرانا 1829ءی، ہیزین روسیا دھربازی رووباری (دانوب) بوون، کو ہری ہینگن تا دارستانیں شمیلا، سلیسترا و فارنا ددھستن ہیزین نوسمانی دابوو(ھفیر یانوُف، 2003، 55)۔ ل چریا یئکن یا ہہمان سال فارنا شکھست، دگھل ہندیدا، ژبدر کھش و ھواوی، ہیزین روسی ترسیان بہ دھوامن بدھن ہیرشین خwoo. ل سہر سنوری ٹاسیا، ہیزین روسیا لزیر چاٹدیریا (باسکوچیچ) دھربازی قھفماز بوون و

ل بههارا 1829، شهري ل سهر سنوري هه دوو دهولهتان دهستپيکر، ل 11 حوزهيرانه هيزين روسى ل زير سه رکرداريه تيا (دييج) لهشكه رئ تورك ل (کولشه) ب توندي شکاندبوون و ل 26 حوزهيرانه سليتسز گرتبورو (نهفير يانوف، 2003، 60). پشت دېچ نهشیا شمیلا بگريت، هيزين خو دابه شکرن داکو ل چيان به لفان دهرباز بن و ل شميلا. هيزين شسته قافان، بن (دوس، يه دهومام، دا دور بتحکم ناهيزن، ئوسمازان، ل زير سه رک دابه تا و هز بري ده ۱۵۰۰ قه، يه ئوسمازان، 1965، 57).

ل 20 ته باخا 1829ئ، هیزین روسى (ئەدرنە) گرت، بەلۇن ژېھر مەنە بىرىڭا نەخوشيان درىڭا ئىستەمبۇلۇندا كەفتىبوون دئاستەن و شەپزەيىن زۆر ب زەحمەت دا. ل ئاسيا بچووك، هیزین روسىا ب سەرۋاتىا باسکۈقىچى بەھارىكاريا كىم نەته وەيىن مەسحى ھانن دنالى كوردىستان ئوسمانى دا و بازىرىن بايەزىد و ئەرزۆرم كونترۆلكرن (Keçeci, 2016, 72). زېھر كەۋ ئىدى هیزین روسى نەشيان ل سەر ھەر دوو سنۇران بەردەوامىيەن بىدەن ھېرشنىن خۆ، نەچار بۇون ل 14 ئەيلۇلا 1829ئ، دەست ب دانووستانىدا دەگەل ئوسمانىا كىر.(Perry, 1965, 57).

هه رچه وايت، ئەنجامىن شەرىئىن رۆسى و ئۆسمانى، بۇونە ئەگەر ئەندى كەنارىئىن تۆركى يىن دەريا رەش بۆ يىيانان ۋە بۇون (ئەقىرىيەتلىك، 2003، 60). دەھمان دەمدا، بىنگەھىن ھاتتوو چۈونى دنابىھەرا كەنارىئىن ساسون، ترابزۇن و ئىستەمبۇل ھاتنە دامەز زاندىن (Miller, 2015, 65). ل سالا 1830 ئىچ، وەزارەتا دەرفەيا بەریتانى، (جىمس براتن) دەگەل چەندىن ئەفسەرەن دى وەك (ئادەم گىفوردگلاسکوت) و (ئىدوارد ئېلىزىل دىكىسون) ب ئارمانچەكىن وەك ئىكەمین جىڭرىي بالىۆزى بەریتانيا فرىيکر بۇو كوردىستان ئۆسمانى (برانت، 2014، 9، 125) و Maunsell (1901، 125) وەك براتنى بخو دايە دياركىن: "ئارمانچا وى ئافاكارىنا بەندەرئ ترابزۇن بۇ يارزىگانىا فارسى بۇو" (برانت، 2014، 12-9).

لدویف تیگه هشتتا خودانن چه کولین، دووباره چه کرنا بهنده ری دهريا پهش کارتیکرنا بهیز ل سه دهقه رین پوژه له لاتی هه ببو، ژلاین بازرگانی چه، جاره کادی گرنگیا دهقه ری زفري بو سه ردمن خوین که قن و بوبو پهک گرنگ یا په یوندیان دنافه را ههورقپا و ئاسیا دا و ریکا هاتتو چوونن و کاروانین بازرگانی دنافه را ئیسته مبؤل و سئورین وی یین پوژه له لاتیدا کورتک ببو. دا ریکا بهنده ری دهريا پهش زور گرنگ بیت بو چه دیتن و لیگه رینن ل کوردستانا ئوسمانی (Perry, 1965, 58). لدهمن دیاربیونا ههفرکیان لدور دهقه رین سنوری دنافه را دهله تین ئوسمانی، قاجاری و روسی ل سالین 1800 ئ دا، هندهک پیشههاین گرنگ یین بنرهتی یین کو ده رگهه بو چه دیتینن ئهورقپی دناف دهله تا ئوسمانیدا چه کری پهیدابون، ئه و ژی دهستپیکرنا داخوازیبا چاكسازیبا له شکه ری ياكو ل سه ردمن (سولتان سهليمن سین 1789-1807 ئ)، سه رکه فتتین له شکه ری ژلاین (محمد عهلى پاشا) ل مسرى ب دژی مهملوکیان، وهابی ل سعودی، شایقه ل سودانن و یونانی ل مور چه بیون. سه ربه خویبا مامه مه داعل ل مسرى دچوار چوئن دهله تا ئوسمانیدا ل سه ر بنياتن ریکختنا هیزا له شکه ری ل سه سنورین دگه ل ئهورقپا هاتبوو دان (Aharoni, 2007, 55).

ههروهسا بزاقا هندهك چاكسازين لهشکهري ل سهردemin سولتاني سهليمن سين هاتبوون دان و ل سالين دهستپيکا سهردemin (مه حمودي دووئي)، شورهشا يوانان و ژناقبرنا هيزيزن نكشياري دهرگاه هيzin زيرين بو مودريكنها هيزيزن ئوسمانى ۋە كر بورو (Rahman, 2014, 52). تەقان بوبويه ران نەبىتىن ئاستەنكىن بىزەممەت ھەمبەري چاكسازيان راكرن، بەلكۆ دەركەھىن زيرين لېھر (پىلىن سەرهكى) يېن گەرۆك، مزگىنەر، ئەفسەرلەرنىن نەدامەزراندى و رۆمان ئىقىسان ل ئەورۇپا ۋە كر (Lewis, 1997, 40). ئازادىخوازى و چاكسازين سولتان مە حمودى سەرنچا ۋە دىتكەرلەرن ئەورۇپى دا، ب تايىھەتنى ئەۋىن ھزر ل دۆر دەستكەفت و ئادارىن ل سەر كەنارى بسپۇر دىرن. لە دوماھيا شەرى ئوسمانى و رپسى، كومەكا بىيانىان ئەۋىن دۆيىچۈون و ھزر دەربارەيى دەليقەيان دىرن، ئارەزۇيىن وان گەھشتىبۈون بلەنتلىرىن ئاست و دابوو دىاركەن، كۆ: "ئەو يېن وەك پىلىن ئاڭ ھاتىن ژبۇ دامەزراندىن وەك خزمەتكار و زەنگىنەرنىن ھزرۇيىران ل دۆيىش گازىيا ئازادىخوازى لىگەريانى، ياكۇ ھاتىھەيدانى ژئەنجامن بارودۇخان ژبۇ تاقىكىرنا (Lewis, 1997, 40).)

لدویف ڦن چهندی، پیدھیئه ئاماره بهندی بھیتے دان، زهلامین بازرگان ب همی جوئین خوڻه، هاتبوون لدویف پیشھائين نوئي و نويخوازيما مهيا ئوسمانيان(Ottoman Wine) ، گھميئن ويلكتون و نيزيكبونا جوئين جل و بهرگان. جار و باران دبيت بهيته بهيستن، کو ديكوتا بارؤني يا ٿلماڻي و ڙمارا ئيٽالى و کولونيل دى. له. گران ٿارم، هاتبوون، کو ئوسمانيان فيرى تيكتيڪين سهربازى و پُولس و پروٽستانيه تن لسره بناغه بدھسته ئيانا دھستكه فتان و شيوجازي چهڪين گران بکه، ڙيو سوتاندنا چهڪين روسى و ڪيمابارانکرنا کارگه هين چهڪين پيشكه فتى و شوئنه وارناس ڙيو پشكينا زنجيرين چاييان و شاره زاين ده راڻي ڙيو رٽڪحسنا قهرزان، ئيڪه تيا هونه رمه ندان ڙيو ڙناقبرنا سولتان مه حمودي و دانا باجان ب دادگه ها وي هاتبوون(Slade, 1832, 371). لدور ٿئڻي چهندی، گروپه کن بچووپك ڀيٽ تاکه که سان، ٿوئين دووباره لڳهه رين ل کوردستان ئوسماني دھست پيڪرنقه، سهره راي هندی ڇمارا وان ب تپليت دھستان بوون، ٿewan دھست ب چالاکيئن لڳهه ران ٻو چه رخه کن گرنگ ل ده فرهرين ٿاسيا بچووک کر. گرنگيدانا وان ب رُوژهه لاتن دھولهتا ئوسماني ڇبهر چهندين فاكته ران بوون، ٿewan ڦيانه ک زيندہ يا شاره زابوون و ٿاڻاهه ڦيان، ٿين که بشت، هينگ، ٻونه سه رکيش، د دووباره کنا ڦه دھيتا دا، که دھستانا ئوسماڻ، هېمهو (Perry, 1965, 58).

3. ته و هری ئیکی : قەدیتتین له شکەری بىيىن بە ریتاني و مزگىنە رىين ئەمرييکى 18-1831

دناف کومه کا بناغه یین سه رنچراکیشن لیبرالی و چاکسازیخوازیین سولتان مه معمودی دووی دا، مزگینه رین پروتستانتی بیون، ب تایبېتی ئەوین بەریخو ددا دەولەتا ئوسمانى وەك بناغه کى سەرەکى بۇ بەلاقىرنا مەسیحىيەتن (Logan, 2009, 140). گۈنگۈزىن مزگینه رین خاچىپەرسىتىن بىيان، بەرھەمن وئى هېزىتى بwoo ياكۆ بەرئ ئەورقۇپىان دايە رۆژھەلاتا ناپىن ل دەستپىكى چەرخى نېۋەزدى و بەلەز بارەگانىن خۇ دناف حەرگەن، جىهان ئىسلام، دا دورستكى بیون (Perry, 1965, 64).

لده رووبه رین سالا 1820 ئى نقىسىنگەها مزگىنەرلەن ئەمريكى بۇ مزگىنەرلەن دەرۋە (American Board of Commissioners for Foreign Missions ABCFM) نۆيىرلەن خۆ فرىكىرنە دەرۋە، بىچ چەندى، بارەگاىن خۆ ل سميرنا (Smyrna) و بېرىۋەتلى دورستكىر بۇون. پىشى هىنگى بىزاش ھاتىھەن ئەپتەن كۆ نقىسىنگەھەن خۆ ل ئاسيا بچۈويك ژى ۋەكەن و بىچ چەندى پەيوهندى دەگەل (Prime, 1878, 62; Shelton, 2011, 33) ۋە زمارەك جودابا كىم نەتەوەن مەسىح، بىن دناف دەولەتا ئۇسمانىدا دېرىن دورستكىن.

ل سالین 1830ءی، ئەمریکا کیم پەیوهندیئن دبلوماسی ل ئىستەمبۇل ھەبۇون. ل سالا 1831ءی، ئىكەمین نۆپەنھەری خۆ (دېقەد پۇرتهر) بىن فەرمى فەریکە ئىستەمبۇلنى. لدەرەووبەری سالا 1830ءی، لەمەن ئەمریکا و ئۈسۈمانىان پەيمانا دورستكىرنا پەیوهندىئين، دبلوماسى مۇركىرى و رېكا بارزگانىكىرنى دناف بەندەران دا ئازادكىرى، ھېنگى دەولەتا ئۈسۈمانى چوو جوداھى دنابىھەرا زانايىن بەريتانيا و مىزىيەرىن ئەمریکا دا نەكربۇو، لەورا بەریخۆددە ئەوان پىروتستانىتىن ب زمانى ئىنگلizى ل كەنيسىن دئاخنۇن وەك خەدان ناسنامەتىن بەر ئىنان، دەهانىتە ھەمارتن.(Taylor,2007,30).

ئىكەمين بىزاف هاتىه ھاقيتن ژبۇ ئەنجامداانا چالاكىيەن مزگىنەران ل ئاسيا بچووپىك و ھەرىمەن وئى يىن رۆزھەلاتى، گەشتىيەن ئىلى سمىس (Eli Smith) و ھارىسىون گەريي ئۆتىس ديوات (Harrison Gray Otis Dwight) يىن سالىن 1838 و 1852 ئىبوون، كۈد دوو ئەندامىن كرىتكار، تەۋىن بۇوينە پېقەرەت سەرەكى دخزمەتكىن و بەلافكرنا مەسىحىيەنى دلۋاقانىا خۆدابىي بەرهەف كۆچەرپىن مەسىحى يىن دەولەتا ئۆسمانى دچوون. (Eber, 2008, 27; Taylor, 2007, 31). ل 30 گولانى 1830 ئى، ھەر دوو مزگىنەرين ئەمرىكى يىستەمبول بجهىلاب بەرهەف رىكا ستراتيئى يى بازىگانىن يى كەنداقىن فارس بۇ توکات و ئەرزۇرمۇ چوون، پاشى بەرهەف باكۆزى رۆزھەلات چوون و پاشى برىيىكا قارس و تەبلىيس چوون دناف ئەرمەنیا رۆسى دا. سمىس و ديوات خۇ ئامادەكىن ژ دۆلە قارس بۇ شوشى ل باشۇرى رۆزھەلات بچن، ھەروھسا دەربازى ئاڭا نەقشەقان بۇون و بەرهەف رىكا سەرەكى يى ز بازىرى خۆى بۇ تەم بىزى جوون (TAŞKIN, 2017, 113).

ئەفسەری بەریتانی ل کوردستان و دەھەمان دەمدا، جىڭرى ئەدووی يىن لۇنى سەربازى يىن بەریتانيا ل ئىران، چىشىلى (J. Shiel)، دايە دىاركىن، كۆ دوو رېك ژ تەبىز بۇ دەولەتا ئۇسمانى دچوون، ئەف رېكە دەھەفتە باکورى ويلايەتا مۆسىل، ئېك بەرهە ئەلەن جولەمىرگى دچوو، كۆ جەھەكىن گىرنىڭ سەرەرەك ھۆزىن كوردى ل دەھەرەن چىيا يىن كوردستانى بوبو، كۆ ل سەر سنۋىرى وەلاتنى فارس، بەرهە سەنتەرى تىكىيت، كۆ پتريا دەھەرەن مەسيحىي نشىن بخۇقە دىگرت، ئەفە دەھەرەك بەرەلابقۇو، كۆ وەلاتەكى ب تايىەتەندىن خۇقە گىريدىلى و شىيان دايەنە خەلەك دەھەرە خۇ بەدەن پاش، نەگۇھەن بخۇبەدەن و نەپشىدارىن دەھەل كورد، فارس و ئۇسمانىيان بىكەن (TAŞKIN, 2017, 114). ئەف رېكە گىرنگ بوبو، ژبۇ ھەلسەنگاندىن تايىەتەندىن دەرويىشان. رېتكا دووی ژ رۆزئاڭايىن ل گۈندى (دىلمان) يىن كۆ دەھەفيتە جەھەكىن بەرفرەھە و ئاسىن ل دۆلە سەلماس يىن كۆ ب دەرياچا ئۆرمىن ۋە دەھاتە گىريدان ل رۆزھەلاتى و چىائىن كوردستانى ل رۆزئاڭايىن (Shiel, 1838, 54). بەزرا خودانى ۋەكۆلىن، ئەقان رېتكىن جۆراو جۆر و يىن ستراتيئى گىرنگىيەك زۆر ب بەها و ھەستىيار دابۇو كوردستانى، ژېرەنندى دەولەتا ئۇسمانى و قاجارىيان ھەقىرىكىن ل سەر كوردستانى دەركىن. ئەقىن ھەقىكىا وان دەولەتىن ئەورۇپى پالدان، كۆ ۋەھەتىكەر و لىتەھەرەن خۇ فەرىكىنە دەھەرەي داكۆ گىرنگىيَا دەھەرەي بىين و ھەلسەنگىن.

لدویف ئامۇڭكارىن نېھىيەنگەها مزگىنەرین ئەمرىكا يىن ب مزگىنەرین وان ھاتىنە سپاردن، پىدىقىبۇو ھەر دوو سەرەدانا مەسيحيان، ب تايىھەتى ئەۋىن سەرەبە خۇ بوويا وان دنال مۆسلمانا دا ژلاين قەشە دكتۆر. روپىرت والش (Rev. Dr. Robert Walsh) و كلۇدىيۇس جىممس رىچ (Claudius Games Rich) بۇويە جەھن بايەغ پىدانىن (TAŞKIN, 2017, 1115). سەمىيىسى و دىواتى دەپ يەۋەندىيان دەگەل كومپانىيەكى يابازىدكىرن شقانان، ئەۋىن دا ئائىن خۇ گوھورۇن ل كوردستان و بۇون مورىسىكى (مەسيحى)... ب سەدان ھزاران كوردان دابۇو خۇيىكىن، كۆ مەسيحى نە و بەرھەقۇون دان پىدانى ب دەستەلەتداريا كەنیسى بکەن داكۆ ژ بن دەستەلات و سىاسەتا تۈند و ھۆقانە يادەولەت ئۇسمانى زىگار بىن (Eber, 2008, 27; Taylor, 2007, 32).

کۆ دەستەھەلاتا ئۆسمانى سیاسەتە کا توئند بناقۇن ئایینى بدۇرى كوردا پەيەو و كريپو، ژېھر قىن چەندى كورد نە چاربۈون بخوو لرىكەك بىگەرن داكو ژقۇن سیاسەتا توئندى ئۆسمانى ئازادىن.

پشتى گەھشىتىن تەبرىز، ئەقان مزگىنەران دەست ب پېسىيارىن خۆ كر بۇون، قەشەين مەسيحى دىنلەيى دابۇو مزگىنەرین ئەمرىكا، كۆ نۆكە مەسيحى بەيىزتىرين خەلکن دەقەرا ھەكارىنە، ئەو زۆر ژ كوردان دىرسىيان، دىيت ھاتبان پشت گوھاھقىتن و ژلائى وانقە (كورداھقە) ھاتينە پشت گوھاھقىن وھىلائىنە دىن سەرەدەرپە ئۆسمانىيەقە. ئەوان ھزوپىرىن گۈنگ لەر تايىەتمەندىدا وان بىدەستە ئىبا بۇون(Smith,1833,376). ھەر چەواپىت، كوشىتا دوبابارەكەرى ۋەدىتىن ئەورۇپى ل كوردىستان ئۆسمانى، پۇرۇشىسىرى زانكۆيا جىسن شولتىز (Schultz, 1833,377) و نەكونتەرۆلكرنا كاوداين دەولەتى يىن ھەستىيار نەھىلا ئەو بچن دناف چىاتىن ھەكارى دا و دەقەرا بەھەدىنان ب تايىەتى ھزار چىاپىن زاخۇ.

لۇچ دەم مزگىنەرین ئەمرىكى دايە خۆياكىن: "ئەم زۆر دەتسىيان گەشتا خۆ بەرفرەھە بکەن و بەرەھ چەرگى چىاپىن كوردىستانى بچىن⁴، چوونا مە بو دەف مارشمۇنى و مەسيحىن سەرەبەخۇ، ب روونى بۇ مە ئاشكرا بۇو، لهۇپا ھەممى ھەقالىن مەيىن بىانى یېكىگرت و راڭەھاندۇبو دەقەر ب تەمامى ئايسىن يە و نە ئارامە، نەكۆ بىتن ب باشى ژلائى مەسيحىانقە نەھاتينە پېشوازىكىن و ب نۇونەبى ھاتينە پاراستن، بەلكۆ كورد ئەۋىن مەسيحى دورىچىڭ كرىن، زۆر مەتسىدار بۇون و تىھنېيىن دىزيان بۇون ل سەرانسەرى دەقەرین دىن كونتەرلە حکومەتا فارس ۋە" (Smith,1833,402).

لەھەن سەمیسى و دیواتى نەشيان سەرەدانا قەشى مەسيحيان بکەن، سەمیسى و دیواتى، بەرھەفيتىن خۆ كرنسەرەدانا دەرىياچەيا ئورمىن بکە و پېزانىن ئەنگەن ئۆزىن مەسيحىي يىن دەشتا ئەززىيەجان وھرگەن، پشتى بۆراندىن حەفتىيەكى دەھل مەسيحيان، ل ئادارا سالا 1831 ئى، زۇرىن تەبرىز ۋە، ژېھر گۈنگى بازىرى ئەززىزەن وھبۇونا مەترىسى و ھېزىزا رۆسى و ئۆسمانىيان لەھەقەرى، ھەر دووكان دەقىا بىرىكى ئەززىزەن دەقەرى بکەن. ژېھر ھەندى، جارەكى دى دەست ب گەشتەكە دى بىرىكى بازىرگانىبىا بایەزىد و ئەززىزەن كرفة (Smith,1833,234)، قىن جارى ھەر دووكان نە دەقىا بىرىكى ئاسىا بچووپىك بچن، بەلكۆ دەقىا بىرىكى نۆئى هاتى بكارىئىنا ياكو دەكەفيتە ترابىزۇن و بەرەھ چەھىن ئايسىن يىن ئىستەمبۇلىن دچن بچن. ل كولانا 1831 ئى، ھەر دوو مزگىنەرین ئەمرىكى گەھشىتىن بارەگاين مزگىنەران ل ئىستەمبۇلىن. بقۇن چەندى دوماھى ب سالا گەشت و لىنگەرىن ئاسىا بچووپىك و ئەرمەنیا ئىبا بۇو (Perry,1965,66).

ز ئەنجامن ئارەزۆيا وان، سەمیسى و دیواتى زۆر رېذبۇون لەر ئارماڭىن كاركىندا مزگىنەران دناف مەسيحيان دا. ئەق ھەر دوو مزگىنەر ب باشى ژلائى جوتىيارىن ناقۇخويە ھاتبۇون پېشوازىكىن، ب تايىەتى ژلائى ھەممى چىتىن مۆسلمان و مەسيحيان ئەۋىن ب توئىدى ژلائى ئاغاين وانقە ھاتينە ئەشكەنچەدان(Perry,1965,66). لقىرى ئۆخۇدانى ۋەكولىنىن دىار دىيت، ئاغايان داخوازا باجەك زىيەد ژ مۆسلمان و مەسيحيان دىرن ھەروھسا كارىن گران پىن ئەنجامداينە، ئەوان شيان نەبۇون ئەقان باجان بىدوستى بىدەت و كارىن خۆ جى بەجى بکەن، لهۇپا ئاعاين وان ئەف سەرەدەرىيە دەھل كرى يە. ھەرچەواپىت، مزگىنەرین ئەمرىكى دايە خۆياكىن: "لەھەن ئەم دەبەر شەقانەكى پىرى كورد را لەر رېكى بۇرۇن و بەرەۋامى دايە رېتكا خۇو، شەقانى گوتە مە، ھىن ئەو زەلامن يىن بۇ ماوهەيەكى درېيى من دەقىا ھەھو بىيىنم. لقىرى دەستەلەتدار مە ئەشكەنچەددەن، سزا دەدەن و سەركوت دەن و مە دکۈزۈن. ئەقە كوردىستانە، لقىرى كورد زۆرن و قىلىپاشا (فارسى) دكىيەن". ھەروھسا بەرەۋامى دايە ئاخفتىندا خۇو و پېسىيار ژى كر" ئەرى ھىن دى كەنگى ھىن كوردىستان گەن دەلىقۇن دەن مە ئەم وان بکۈزىن؟، ئەقى شەقانى ھزر دەر ئەق مزگىنەرین ئەمرىكى پۇسى نە، ئەو وەلاتىن چەندىن گوندىنىشىن ئەنگەن كوردىستاندا كەن دەر ئەق خۇش بۇو لەھەن ئەو مزگىنەرین ئەرمەنیا دىتىن، و پېسىيار كربوو كا ئەو كەنگى ژ ئېرىقان ھاتينە بۇو دەقەرى؟ (Smith,1833,387).

"رېڭىز ئازادىن لەھەق مەسيحيان بۇ ئەتىكىن دى" ، گوماناتايىھەن ئەنگەن دەنەن ئەن ئەن ستراتيئىيا وان يَا جوگرافى دەكەفتە سەر دەقەرىن سەنۇرى يىن دنافبەرا دوو زەھىزىن مۆسلمان، ئۆسمانى و قاجاريان دا(Aboona,2008,35). ئەقىن چەندى دەقەرىن مەسيحيان كرنه بىنگەھەن سەرەكى يىن چالاکىن مزگىنەران. سەمیسى باوهەرى بەندى ھەبۇو، كۆ ئەنجامداان چالاکىن مزگىنەران دناف مەسيحيان دا دى ئەوان ئاشكرا كەت (Doğan,2013,119; Joseph, 1961,44). سەرەرای ھەندى، سەمیسى و دیوات شەكتەن ئىبا بچن دناف كوردىستان ئۆسمانى دا، ئەق ۋەدىتىكەرە ژ ۋەدىتىكەرەن دەستپېكىن بۇون يىن ھېزىن ئۆلى ل سەر سەنۇرىن تىگەلەن شارستانى ل دەقەرىن پۇزەلەتلى دايەنە نىاسىن. لەۋىق پېشىيازىن ئەقان مزگىنەران، ل سالا 1834 ئى، نېقىسىنگەھا مزگىنەرین ئەرمەنیكى بىنگەھەكى خو ل بازىرى ئۆرمىيە ۋە كەر بۇو (Smith,1833,388). پشتى مزگىنەرین ئەرمەنیكى ل ئۆرمىيە ئەوا دەكەفيتە سەر سەنۇرى كوردىستان ئۆسمانى، ژبۇ ئەنجامداان كارو چالاکىن خۆ ھاتته دناف كوردىستان ئۆسمانى دا، لقىرى دەست ب ئەنجامداان چالاکىن خۆ كرن تاڭو شيان جەھىن پىن خۆ لەھەقەرى بکەن، بىنگەھە، قوتاپخانە، نەخۆشخانە ۋە كەرن، شىن دناف

كوردستان ئوسمانى دا بىنەجە بۇون و ئىدى بارەگاين خۆ يىن سەرەكى ژئورميه ئىنا دناف كوردستان ئوسمانى دا و لەھەقەرا ھەكارى مەزنتىرىن بنگەھەن خۆ دانا بۇو(Keskin,2015,38).

بىۋىرینا چەند سالەكان، مىزگىنەرپىن ئەمرىكى بنگەھەن خۆ يىن ئۆرمىھە وەك بنگەھەك سەرەكى بۇ ئەنجامداナ چالاكىيەن خۆ دناف دەقەرىن چىاپى يىن كوردستان ئوسمانى دا بىكار ئىنابۇو. رۈدىا ئەفان قەدىتنەكەران وەلىكىر ل سەر مەترىسى و سەخىتىيەن درىكا خۆدا زال بن و بېن چەندى ئەدىتنەكەرپىن دى ژى هاتىه پالدان. بەلۇ ئەو پىشته ئانى و رۈدىا ئەفان مىزگىنەران ل سەر كىم نەتەوەيىن مەسيحى دانايى، وەك ھىزەك كارىگەر بۇ ئەگەرى ھندى ئەو پىيوەندىيەن دنافبەرا مۆسلمان و مەسيحيان دا ل دەقەرىن رۆزھەلاتى ھەين بەتىنە ئاقېرىن(Joseph,1961,45-46).

ژلایەكى دېقە، ۋەدىتەكەرپىن دبۈارپىن جودا جودا دگەل شولتىز، سەمیس، دیوات بۇون و ھارىكارىيا دووبىارە ۋەدىتىن بەرژەوەندىيەن ئەورۇپا ل كوردستان ئوسمانى دىرىن. دەھمان دەمدە، سەربازى بەريتانيا چىدار فرانسيسکو راۋدون چەسنى ئەھى ئات ھارىكارىيا ئوسمانى ب دىزى رۆسپان بىكتە، ھەرچەوابىت، لەھەشىتە بەلقان شهر ب دوماھى ھاتبۇو. پشتى ھىنگى وەك ھەمن ئەندامىن كارى خۇو ژ كاۋادتىن سىياسى و لەشكەرى يىن ئەورۇپا و ھەفرىكىيەن بىوکراسيا لەشكەرى دىرسىيا، ژېھەن دەقەپ رۆزھەلاتى دەولەتا ئوسمانى ھات و نىزىكى چالاكىيەن لەشكەرى يىن كە دېت ئىك سەركەفتىبا و ناڭدار بىا(Perry,1965,68). دراستىا خۆدا، چەسنى نە دامەزازىنېبۇو، لەھەمن گەھشىتىيە ئىستەمبۇل، بالىۆزى بەريتانيا ل ئىستەمبۇل، (روپىرت گۆردون)، ئەو راپسارد ب ئەنجامداナ ھەلسەنگانەكى لەرپىرەت دەرپىرەت، رېكىن فۇراتى يىن بەرھەن دەنچ(Hoskins,1928, 149)، چەسنى بېن راپساردىن رازىبۇو و بەرھەن مىرى چوو، داکۆ ل وېرى دەست ب چالاكىيەن خۆ بىكتە(Baibourtian,2013,46).

ھەرچەوابىت، لەدۇيىف ژىيەران، سالا 1831، سەمیس و دیوات ژ ئىكەمین ۋەدىتەكەرپىن ئەورۇپى بۇون، كۆ خەلەكى دەقەرى، ب تايىھتى ب جىهاندا دەرەقە دايىنە نىاسىن. ھەرۋەسا دايىه دىاركىن، كۆ ژمارا مەسيحيان 15 ھزار كەس بۇون، بەلۇ قۇنسۇلخانەيا بەريتانيا دايىه دىاركىن ژمارا مەسيحيان ژقى ژمارى زۆر كىمەت بۇو(45,Aboona,2008,45). پشتى ب دوماھىك ئىننانا خۆاندنا خۆ يى سەرەتايى لەرپىرەت سۆر، چىدار چەسنى بەرھەن دۆلىن رۇوبارى فۇراتقە چوو، ناڭبىرى ل رۇوبارى دەرباپۇو و ژ (ئەنە) بەرھەن بازىرى (فاللۇجە) چوو. دنافبەرا حوزەيرانا 1830 تا حوزەيرانا 1831 ئى، چەسنى ھەلسەنگاندنا كەنارىن نزىمەن فۇراتى يىن بۇ كەندامىن فارسى و باكۇرى رۇوبارى كارۇن بۇ شاتەر دەنچ كەر بۇو. پشتى ھىنگى بەرھەن تەبرىز چوون گەنگەتىن پشك ژ ئەركىن خۆ جى بەجىك بۇو. ھەرچەوابىت، ئەوى ھەلسەنگاندنا رېكىن سەرى يىن دچوون دناف كوردستان ئوسمانىدا دىرىن و دەپىا ل پاشەرۆزى دەست ب چالاكىيەن خۆ دناف كوردستان ئوسمانى دا بىكتە، ژېھەندى، ناڭبىرى ب ئۆمىد بۇو لەھەمن زېرىنا خۆ بۇ ناڭ دەولەتا ئوسمانى و كوردستان ئوسمانى دا چالاكىيەن ئەنجام بىدەت (Chesney,1868, 126).

چەسنى بىرىكى كاروانىن سەرەكى يىن رېكى ئەززۆرم و سامر سۆن ژ تەبرىز دەركەفت، ل كانۇونا ئىكىن يا سالا 1831، ناڭبىرى گەھشىتە خانىن بەريتانيا ل ترابزۇن. پتشى بۆراندنا دوو حەفتىيا ل بنگەھەن جىمس برانت، جىڭرى ئۆنسۇل بەريتانيا(Brانت، 2014، 10، چەسنى بىزاخىرن بەرھەن كوردستان ئوسمانى بھېت. ناڭبىرى دايىه دىار كەن كۆ: " من دەست ب گەشتا خۆ يى مەترىسىدار بۇ ھەلسەنگاندنا كاۋادتىن دەفرىن سەرى يىن فۇراتى كرى بۇو. من دوو گىنېكىن خوارنى، دوو ھەسپ دەگەل خۆ ئىن بۇون و ل 14 شۆباتا 1832 ئى، من ترابزۇن بجهىلا و بەرھەن چىاپىن كىيىش يىن كە تۆندى ژلایەن سەربازان ۋەھاتىنە دورپىچىكەن چووم"(Chesney,1868, 126).

ھەرچەوابىت، چەسنى نەچوو بۇو دناف چىاپىن كىيىش يىن كوردستان ئوسمانى دا. بەرۋەتىز وى ئىكەك دى ھەلبىزارت و خۆ ژ دەقەرىن رۆزھەلاتى يىن بىند و بىنداھىيا فۇراتى دېركر بۇو. گوھورىندا رېكى خۆ ژ ترابزۇن بۇ سامر سۆن، چەسنى بەرھەن رۆزئاتاپىيلىكى دەۋىتىن بەرھەن خەن ئەپەپەن ئەپەپەن بەرھەن دەۋىتىن و لېگەرپىتىن خۇو و ژ باشۇرى رۆزھەلات بەرھەن قەيصرى و پاش رۆزھەلاتى و پاش بەرھەن باشۇرى بىرىكما مەراش و گازى عنتاب و ئەلپۇو چوو(Chesney,1868, 137). لەدۇيىف ھەززەپىرىيەن خودانى ھەتكۈلىنى، گەشتا چەسنى كارىگەرپىرە خۆ لىسر كوردستان ھەبۇو، ب تايىھتى ژ لايىن بارزگانى و سىياسى ۋە، چونكى ناڭبىرى چەندىن پىزازىنىن گەنگ دەپ بواپى دا پەيدا كەر بۇو، بېن چەندى سەرنجا مىزگىنەر و بازىرگانىن بەريتانيا بۇ دەقەرى ئەپەپەن بەرھەن سەرەتسا بەريتانيا پەتھەن ھەزز دەنچ ئەنچامداナ چالاكىيەن سىياسى، مىزگىنەر و ئابۇرى لەھەنەرە كەن، داکۆ پەتھەن شارەزايى دەقەرىت و ل پاشەرۆزى پىنگەھەن خۆ لەھەنەرە بەرھەن بىكتە.

ژ لایەكى دېقە، ل ئەلپۇو، چەسنى بىزاقەك دى بۇ ۋەدىتىن و ھەلسەنگاندنا دەقەرىن سەرى يىن فۇراتى دەپىنەرە، ناڭبىرى لېگەرپىرە خۆ ژ باكۇرى بۇ رۆم قەلا ل سەر كەنارى فۇراتى دەستپىتىكەر. ل وېرى، چەسنى بەرھەن كەنارىن رۇوبارى ۋە بۇ سەم سات دەقەرىن باشۇرى چىاپىن تۆرۆس چوو. لەھەمن ل سەم سات ل رۇوبارى دەرباپۇو، ناڭبىرى ژ چىاپىن كىيىش بەرھەن رېكى

باشوری چوو تا گه هشتیه تورفه (Chesney, 1868, 139). لقیری ناقبیری دابوو خوّیا کرن، کۆ: "ئارمانجا مه يا سەرەکن قەدیتین خۆز تئورفه بۆ گەلها جەبار ژبۇھەلسەنگاندا پشکە کا فۇراتى دەستپېیکەین، بەلن خەلکن مه توشى زۆر سەختى و ئائىتەنگان بۇون، ھەروھسا خەلکن دەفرى ب تۆندى دەزى وان راوه‌ستيان، ژبەر ھندى چەسنى و ھەقلىن خwoo بىرس بەرهە ئەلپۇو زقىرىن و ل بەندىا ھندى بۇون، کۆ رىكە کا نۆئى بىيىن بۆ لىگەرياتىن خۆ ل سەر رووبارى و ترسىيان ژ عەربابان. ھەرچەوابىت، خەلکن دەفرى ژەمە ئالىانە دگەل مه كومبۇون و ھەقىكىما مەكر، دئەنجامدا مه پرۆزى خۆ راوه‌ستاند و مه دەرۈونخ خۆ بىرىكا ئەوان پىزانىن ل ئەلپۇو مه بەستەنە ئىيابىن ئارامكىن" (Chesney, 1868, 140).

ل دوماهيا سالا 1832 ئ، چەسنى قەگەريا بەريتانيا، ناقبىرى تارادەكى پىزانىن دورست و نەدورست لدۇر دەفرى و رىكىن جۇاروجۇر يىن دچوونن ھندى دگەل خو بىر بۇون، ناقبىرى باوهەرى ھەبۇو، کۆ دەفرىن فۇراتى بۆ چاندىن و ئاڭدان زۆر دگونجايىوون. ل سالا 1834 ئ، پاشايىن بەريتانيا، پەرلەمانى بەريتانيا و كومپانيا ھندى يارۇزھەلاتى، پشتهۋانىا چەسنى بۆ رىكىستنا ۋە دەيتىن ب بەها و ئازەزۆدار ل رۇزھەلاتا ناقىن كر. ناقبىرى ب سەركىشىا ژمارەكى بەرپىسىن شارەزا لدەفرەرا ئەنتىوک دگەل دوو گەمەن ئاسنى ژبۇ قەگوھاستنا تىشان بۆ بەندەرە و ئىلەيم ل نىزى بىر (بىرچىكىن) و فرىكىنە كەلۋەلان بۆ دەفرىن فۇراتى و كەندىافن فارسى بنەجە بۇون (Perry, 1965, 70).

بنەجەبۇونا چەندىن ئاستەنگىن ب زەممەت دگەل گەمەن دىجلەي يىن کۆ بۇونىن ئاستەنگ درىيەكەرەن فۇراتى د دنابەرە سالىن 1835، 1836 و 1837 ئ دا پەيداكربۇون. ھەر چەوابىت، ۋى رىكىن بەرى چەسنى دا ۋە دەيتىن ل كوردستان ئوسمانى و ل دوماهىن ھندەك ئەندامىن دگەل دا بۆ ۋە دەيتىن بەرهە دەفرىن بلند يىن رۇزھەلاتى ئاسىيا بچوويك ھاتن. ئەو پىزانىن و ۋە دەيتىن ئەوان لدۇر دەفرىن فۇراتى بەستەنە ئىيابىن تىرا ھندى داكەن كۆ ل پاشەرۇزى دىيار بىت ۋە دەيتىن وان دى خەلەتىن زۆر تىدا ھەبن (Ainsworth, 1888, 120).

چەسنى، ۋە دەيتىنەرەكى تىر پىزانىن نەبۇو، ئەو كىم شارەزا بۇو و وەك رىچىن، راولسۇنى و لاپاردى شارەزانەبۇو، ھەروھسا نەدشىا ب بزمانى عەرەبى، تۆركى و فارسى و كوردى باخفىت، ئەو دەدەست گىرتى بۇو دماوى ۋە دەيتىن رىكىن جۇاروجۇرەن ھندى دا. ھەرچەوابىت، ئەوي شىياتىن دراما و پەيامنېرى يىن ھارىكاري د دەستىرەن بەرەنەن دەيتىن و لىگەرىنەن خۆدا فۇرات و دىجلە ھەبۇون. ب سەرنجراكىشىقە، نە شولتىز، سەمىس، دىوات و نە چەسنى سەركەفتىبۇون دەيتىن و لىگەرىنەن خۆدا بۆ دەفرىن دىر دەستىن كوردستان ئوسمانى. ھەر چەوابىت، ھەر ئىكىن دبۈارى خwoo دا، زانا، ھەر دوو مزگىنەران، ئەفسەرەن لەشكەرى دەرگە بۆ ۋە دەيتىنە كەرن و قۇناغىن دۆيىش وان بخۇو دا چالاكتىن وان گەھشتىنە بلىدىرىن ئاست (Perry, 1965, 71).

4. تەوهەرى دەرەنە زىرىن بىن ۋە دەيتىنەرەن دەنافەرە سالىن 1834-1832:

كورد ل كوردستان ئوسمانى ل پىش چاقين نۆئىھەرەن ئەورۇپىان دهاتە ڙنافېرن، ژبەرکۆ دەستەلەتداريا ئوسمانى دەپىا وان بکەت دىن كونترۇلا خووفە، براستى ئەقە پېسىارەك بۇو، كۆ گىرەدای مانا دەولەتا ئوسمانى ۋە بۇو. ئەگەر رىك بىن چەندى ل سەنتەر ئاسىيا يان ئوسمانى ھاتىدا دان، ژبۇ خەلکن دۆمۇن ب ھەمى ياسا و شارستانى، ئەندۆل، كوردستان، يۆنان و بەغدا ھەمى دا ژىن كونترۇلا ئوسمانىان دەركەقىن (Sykes, 1907, 237-254). واتە دەولەتا ئوسمانى دەپىا دەستەلەتاخو يان ئەندى ل كوردستان ئوسمانى جى بەجى بکەت، بەن ئەپەن كورد ب دەزى ۋە دەھىلەن ئەندەپەن دەھىلەن چەندى جى بەجى بکەت (Rahman, 2014, 74).

بەرەۋامىا دەولەتا ئوسمانى گىرەدای پېشەاتىن سىنۋىرى وئى يىن سرۇشتى بۇو، ھەرچەوابىت، ھەمى رىسا، ستراتىزى و داخوياتىن ياساىي يىن سۆلتانى ئىدى بۇو نەدمان، ھەتا كۆ بەغدا، دىاربەك و دەشتا ب بايەغا تۆرفا د دەريا سەرسۇرمان يان عەرەبى و كوردا دابوو (Perry, 1965, 72). ھەزى يە بىزىن، ئەقە دەقەرە ھەمى ببۇونە جەن چالاکى و مەيدانىن ھەقىكىيا بېيىزا دەنافەرە ئوسمانى و ۋە دەيتىنەرەن ئەورۇپى دا.

ھېرىشا مىرى يان سالا 1832 ئ، بۆ سەر سۆرىن و ئاسىا بچوويك جىوستراتىزىيا پەيوەندىيان ياكۆ بۆ ماوى 100 سالان ل رۇزھەلاتا ناچىن پەيدابۇوی ھانەگەھورىن (Baibourtian, 2013, 45). ھەر ژسەركەفتىن ئوسمانىان ل شەرى (چالدىريان) ب سەر سەفەویان و شەرى (مەرج دابق)، ب سەر مەملوکىان چوو ھېزىن مۆسلامانىا ھېرىش لسەر سەرۇھەرە ئوسمانىان نەكربۇون، زىدەبۇونا ھەقىكىيا ھېزى دەنافەرە ئىستەمبۇل و قاھيرە دا، ياكۆ نىزىكى بىست سالان بەرى ھينگن دەستپېكىرى ، سارى و دابەشكەرن دەناف چەرگەن دەولەتا ئوسمانىدا پەيداكربۇو (Marriott, 1924, 230).

پاشاین مسری، (ئىبراهىم پاشا) دگەل لەشكەر ئىخچىنى خۆيىن نويكىرى د ژمارەكاشەران ب سەر لەشكەر ئۆسمانى ل سۆرىئىن سەركەفتەن دەھستقەئىابۇون (Fahmy & FahmI, 1997, 45).

پیشنهادوونا هیزین ناقبری بو ئاسيا بچوویك، هیزین وى لهشكەرى سەرەكى يىن ئۆسمانىا ب تۆندى ل قونيان شكاندبوون، دگەل قان سەركەفتىن گرنگ و مەزن يىن ئېبراھىم پاشايى بىدەستقەئىنان، شەھەستنا دەھولتا ئۆسمانى ب ئاشكرايى ديار بىوو. ھەرچەوابىت، هاتا هیزىن رۆسى و هیزىن دەريابى ل سەر داخوازىيا سۆلتان مەحمودى رىك لېر ئېبراھىم پاشا گرت و هیزىن وى پىختتە د شەپىزەتدا (Badem, 2007, 264).

قەيىسىرى ئۆرسى نىكۆلائى و مۇھەممەد عەلى پاشاين مسرى، ھەر دوو نەرخىن خو بۇ ئىكىگىرتا دەولەتتا ئۆسمانى دىار كىربون، ئىبراھىم پاشاين ھيزىن خو ز تائىسا بچۈۋىك ۋەكىشان، بەلن نەبەرى پېيارا سۆلتانى ياكۆ تىدا ھەمى ئەردى باشۇرى چىيان تۆرۆس و رۆزئافاين رووبارى فۇرات پىشىكىش حوكىدارى مسرى كرین، بىرىكا پەيمانا (كوتاهيا) The Treaty of Kutayha ل 8 نىسانا 1833ء. پىشى بۇرینا سىن ھەيغان ل 8 تىرمەها 1833ء، ئۆسمانى و پۆرسىا (پەيمانا ھەنكەرسكەلەسى Unkiar Skelessi)، ژبۇ ھەفكارىيا بەرەقانىكىرن مۇركىربۇو، ئەقۇن پەيمانى بەندەكىن نەتىنى ھەبۇو، كۆ ل سەر دەولەتتا ئۆسمانى ھاتبوو فەركىن بەندەر ئەرەنەنيل لىبر ھەمى گەمىيەن بىيانىن دايىختن، رۆزرا پىشى مۇركىرنا قىن پەيمانى ھيزىن رۆسى خو ز عەردىن دەولەتتا ئۆسمانى ۋەكىشان (Bitis, 2000, 100; Marriott, 1924, 235).

پیشہاتین سالین 1832 و 1833، ب تاییه‌تی یین کوردستانن هاتینه پیش ب درستی شیانین لوازیا هیزین پیاده و دهربایی یین دهله‌تا ئوسمانی بۆ ئەوروپیان دیارکرن. په مانناهه یا هەنکه رسکه‌لەس، بدرستی کاریکرنا رۆسی ل سەرئیسته مبۆلن دا دیارکرن (Marriott, 1924, 235; Baibourtian, 2013, 45)، لەمەن پەیمانا کوتاهیا بگرنگیفه زیده‌بوونا مەترسیا بنه‌ملا حۆكمرا نیا مۆسلمان ل مسری ئاشکرا کری، پشتی فن شکه‌ستنا شەرمزارکری، سوچانی پروگرامن خۆ بین چاکسازی و بتن بوونی بھیز ریکخست، کۆ تیدا کوردستانن ئوسمانی پۆلەکن گرنگ ھەبوبو نەبتن بۆ پاراستنا سنوری دنافبەرا دهله‌تا ئوسمانی و دۆزمینن وئی یین ئاسیا، فارس و رۆسیا دا، بەلكۆ یئ دنافبەرا دهله‌تا ئوسمانی و مسری دا ژی. لەمەن سوریا لبهر دهله‌تا ئوسمانی هاتیه دائیخستن، کوردستانن ئوسمانی پۆلەکن گرنگتەر یئ گریدانا پەیوهندیان دنافبەرا ھەندوول و ویلایەتا بەغدا یا گرنگ، یاکو ل وی دەمیدا سوچانی کەنترلکە، و دەستمەلات ا، سەرکە، گەدا بەو (Longrigg, 1925, 275; Baibourtian, 2013, 45).

گرنگیا نوی یا کوردستان ئوسمانی پشتی داگیرکرنا سورین ژلاین مسری دیار بooo، و بو خالهک و هرچه رخانیی یا گرنگ د (سەردەمەن زىرین بىن ۋەدىتىنادا) ل ھەرىمەن بلند دیار بooo. گرنگیا ئاقاکرنا ھىلا پەيوهندىئين دانوستاندىن بىيکا کوردستان ئوسمانی بو بەغدا و ھىزرا ستراتېتىز یا لهشکەرى يىن شەھرى ئوسمانی و مسرى بەرئ بەرىخۇدان ئوسمانى دا ھەرىمەن رۆژھەلاتى. د پەرسىيەن دا، بەرژە وەندىئين ئەورقۇپى ژ بەلغان بو دەفەرین نوی يىن چالاکىيەن سىياسى و لهشکەرى لىنگوھورىن. لىنى دەميدا بەريتانيا ترسە کا زۆر مەزن ئەمىسى، اىكى بooo و ھەن دك دە، فەرنىسا، ئىكەنلىك كەوتىت، كەرت (Perry, 1965, 74-75).

سیاست‌تا وئ (بەریتانيا) یا دابوونه‌ریتی ژیو بده‌ستقەئینا پشته‌قانیا دەولەتا ئۆسمانی وەک پەركن ب دژی بەرفەھیا پۆسیا ل پۆزئاچاین ئاسیا، هندەك ئاستەنگ بۆ ژ پەيمانا بەندەری ھەنکەری پەيدابوون، دەھەمان دەمدا پەيمانا کوتاهیا ھەر دووکان دەريا سۆر و ریکین ستراتیزی ژلاین دەولەتكا دۆزمىنا بەریتانيا و ئۆسمانی ھاتبۇون كوتىرۆلکرن. دماوى ۵۵ سالىن داھاتى دا (1832-1842)، سەربازىن لهشکەرى، ھەوالگىریيەن سیاسى و دبلوماتىكاران، ئەۋىن راستەوخۇ دەپىا پېشكدارىن د پرسا ئۆسمانى و مسرى دا بکەن، ھەر ئەفان كەسائىن بېشكدارى د دووبارە ۋەدىتنى ل كوردىستان ئۆسمان، دا كە بىوو (Perry, 1965, 74-75).

۱۸۳۴-۱۸۳۵: سپتامبر ۱۸۹۹ءاً گوتنا کو دستانا ئوسماں.

لدویش هزوپیریت ۋە دىتنكەرىن ئەورۆپى پىشەتىن سىياسى يىن بەرى سالا 1834، سىستەمەن رېقەبەرييا ھەردىن دەولەتا ئۇسمانى و رېقەبەرىن ناقخوی راستەوخۇ گرىدىاي مەرجىن لەشكەرلى بۇون، لەمەن مەرج ھاتىنە گوھورىن، پىشكەتىن سىستەمەن شەكتەن و شىياتىن خۆ پىكەتە گرىدىان نەبۇون و لەدوماھىن ئاشكرا بۇون، ماقۇيىتىن خودان عەردى لەمەن پارچەيىن دەولەتا ئۇسمانى و ب تايىهتى ل كوردستان ئۇسمانى تايىهتى ئەۋىن پەيوەندىيەن بەيىز دەگەل سۆلتانى ھەين يەكىن چەكدارى بۆ ھىزىئىن ئۇسمانى دورستىرن، ھىزىئىن ئېكىشىارى نويىھاتىا يەكىن سەربازى يىن بەرددەوام دىكىن، بەلىن بېيارا دوماھىن بۆ روویدايان شەرى گرىدىاي (سېپاهىيان) بۇو، ئەۋىن سەركەدىن وان وەك بەرەفانىكەر ئاۋەرىن دەھاتە نىاسىن و ئېكىشىارى پالدان مەسىحيان بکۈژن. سىستەمەن لەشكەرلى دەلىن پىشكەشىكەرنا ژمارەك زۆرە سەربازان ددا سۆلتانى، ب تايىهتى ئەۋىن ل سەر شىۋاپىز چەرخى ناقىن كار دىكىن لەقىرى ئۇسمانى پەرشتا خۆ بەيىزىن ھۆزىئىن كوردى يىن كوردستان ئۇسمانى گەرم كر بۇو (layard, 1853, 11). چونكى لەپى دەمىن ھەندەك ھۆزىئىن كوردى رأسەتەوخۇ پەيوەندى دەگەل سەركەدىن سەربازى يىن دەولەتا ئۇسمانى ھەبۇو و بەرددەوام يېزنانىن

لدور پىشھاتان دگەھاندىن وان ب تايىھتى ھۆزىن سەر سىورى، چونكى سەركىدىن دەولەتا ئۇسمانى پارەدانى داكو بۇ كاربىكەن(Rahman,2014, 47-74).

ھەرچەوابىت، ئازەزۈئىن سەرەكى يىن ھىز پىكىفە گىرىدىن كوتىرۇلكرنا زەقىيەن نۆى، ئەويىن نەبتىن دچوارچووقەيىن ئائىن بخۇقە دىگەن، بەلكۆ بەدەستقەئىنانا دەستكەفتان، ب تايىھتى ب ئەوان ھىزىن موجە پى نەدھات دان، ژېھر ھندى ژىارا وان ل سەر قان دەستكەفتان مابۇو، ئەڭ تىشى ب شىۋىيەكىن بەرىيەلە دناف كوردىستان ئۇسمانى دا بەلەف بۇو، چونكى دەولەتا ئۇسمانى لەمەن ئەنگاھىان ئەڭ ھىزە بۇ پاراستا سىوران بەرامبەرى ئىران و رۆسيا قىيسەرى و بەرفەھە يى مىرگەھىن كوردى بكاردىيىان. لەمەن بزاھىن بەرفەھە يى ئۇسمانىان دگەل دورىيچا دووئى يا (قىيەنا ياسالا 1683) شەكتەن ئىنلىي، دئەنجامدا بەختەورىيَا سەربازى بەرەف كىمبۇونى ۋە چوو، رەھەندىن بەدەستقەئىنانا دەستكەفتان ھاتىھ ئەنابىرن، دگەل ھەر شەكتەنەك بۇ سىپاھىيان زۆر زەحەمەت دەھەفت، كۆ تىشىكىن وەسا ئەنجام بەن سەرنچا سۆلتانى راکىش(Perry,1965,75). لەورا ئەڭ ھىزە ب دىزى دەولەتا ئۇسمانى ۋادىن و پشتەقانىا مىرگەھىن كوردى دەكەن داكو دەستەھەلاتا ئۇسمانىا ل كوردىستان ئۇسمانى لواز بکەن يان ژ ئاقبىھەن، ژېھر ھندى جارەكادى ئۇسمانىان دەست ب ئامادەبۇونا لەشكەرى دكىر، داكو كوردىستان دووبارە بىگىنە، چەندە لسەر مىرگەھا سۆران ھاتبۇو پىش(Prados,1962,62).

لەمەن ژمارا سىپاھىيان دناف دەولەتا ئۇسمانى دا بەرەف كىيمىن ۋە چوو، سۆلتانا ھىزەك سەرەك ياكو ھەفسەنگىبا دورىتكەن سەربازى يا پاراستىنى ژ دەست دابۇو. لەمەن سەرەدەرەيَا ھەفسەنگىبىن دنافبەرا ھىزىن دەربەگ ب تايىھتى ل كوردىستان ئۇسمانى و ئىكىشىارىيەن دىيار بۇوى، ھەر دوو ئالىان بەرىخۇ دا بەدەستقەئىنانا بەرژەوەندىيەن خو و ھەمى سىستەم بەرەف خرابىن ۋە چوو. ھىزَا ئىكىشىارى دەست ب دەستەھەلاتارىيا خو د بەرژەوەندىيە خودا ل ئىستەمبۇلن كر بۇو. دەسەنەرەي دەستەھەلات دا، سىپاھىيان دەست ب دورىتكەن دابۇونەرەيتىن خۆ يىن تايىھت كر و بېنى رەنگى نە ئىدى باج و نەھىزىن سەربازى پېشىكىش دەولەتا ئۇسمانى نەدكەن(layard,1853,11).

ب درىزاهىيا چەرخى ھەزدى، ژئەگەر ئەرىكىخسىتى و بەرژەوەندىخوازى يى دەولەتا ئۇسمانى بارودۇخىن كوردىستان ئۇسمانى بەردەوام بەرەف تىكچوونى دچوون، ئىكەمین سۆلتانى چەرخى نۆزدى، سۆلتان (سەليمىن سىيىن)، ھاتە دورىيچىكەن و پاش ل سالا 1808، لەمەن ناقبىرى بزاڭكىرىن چاكسازىيەن د سىستەمەن لەشكەرى يىن كەقنى ئۇسمانىان دا بکەت دەھىتە كوشتن. ژ ۋەرپۇا ۋەن چەندى دەفرىن كوردىستان ئۆلۆزى لىن دروست دېن و مىرگەھىن كوردى دەست ب بزاڭان دەكەن داكو سۇرپىن خۆ بەرفەھە بکەن و خۆ ژىن دەستەھەلاتا ئۇسمانىان رىزگار بکەن، پشتى ۋەن روویدانى پىسامانى وي سۆلتان، (مەممودى دووئى 1839-1808)، دەھىتە سەر دەستەھەلات(Perry,1965,76).

مەممودى دووئى دەھاتە نىاسىن ب زەلامىن زىرەك و خودان ھىزىن بەرفەھە يىن بتنى بۇون و ناقەندىكەن دەولەتا خو، ئارمانجا وي يى سەرەكى نەبتىن پشتەقانىكەن بەنەمالىن خۆدان ھىز و دەستەھەلات يىن بىرىكا پشتا و پېشىت يان كارتىكەن ناقخوبى يىن جۆرەكىن سەربەخوبۇوننى راگەھاندى بۇو، بەلكۆ ھەمى ماقاوویل و سىپاھىبۇون. ئەڭ پروگرامن بەرفەھە، يىن كۆ ھەمى سىستەمەن ھەستىيار و كارگىرىيەن ناقخوبى، ئەفجا چ سىياسى يان دارايى بىت فەدگەت، ناقبىرى ئەڭ پروگرامە ب رىكىا ھىزى و ترسن دەست پېكىر بۇو(layard,1853,11).

كوردىستان ئۇسمانى دوماھىيەك دەھەر بۇو ھاتىھ گىرىدان بې پروگرامى ۋە، بارودۇخىن وى جودا بۇون ژبۇ ۋە پروگرامى، پشتى شەرى چالدىران يىن سالا 1514، دەولەتا ئۇسمانى رېقەبرىنا پىتريا كارووبارىن ناقخوبى يىن كوردىستانى كىبۇون دەدەستى مىرپۇن كوردى دا لەمەن سىستەمەن پشتاۋىپشت يىن رېقەبرىنا زەقىيەن و حکومەتىن ناقخوبى يىن پارچەيىن دى يىن دەولەتن ل چەرخى ھەزى ئەنار بۇون، بەلۇن ھەر دەستپىكە هاتا ئۇسمانىان بۇ دەھەر ئەڭ سىستەمەل كوردىستان ئۆسمانى ھەبۇو. ھەرچەوابىت، لەمەن ئەڭ سىستەمە ب شىۋىيەكىن گىشتى ب سىپاھىيائە ھاتىھ سپاردن، حکومەتىن سەربەخۇو يىن كوردىستان رەتكى سەربازان پېشىكىشى پاشائىن سۆلتانى ھەتاڭو ئەوان سەنچەقىن ھەتاكو ھەتاكو ئەۋان سەنچەقىن ۋە بکەن(Perry,1965,77).

دگەل ھندىدە، ئەو چىيەن خودان ئەرد ژ سىپاھىيان، ماقاویل و پاشايان وەك ئىكىشىارىيەن پشتى پېڭاھىۋىيا شەرپۇن تاپلىيونى دىيار بۇون، خودان ئەردىن رۆلەكىن كارىگەر ل سەر ئاستىن ناقخوبى ھەبۇو، دەھەمان دەمدا، بەرژەوەندىيەن وان ئەو پالدابۇون دگەل جوتىاران بىنە ھەۋال پىر ژ حکومەتىن ناقخوبى يىن نۆئىنەراتىيا سۆلتانى دەكەن، لەۋىش پىدىقىياتىن پشتەقانىن ژبۇ كىمكەندا دەستەھەلاتارىيا بىۋەكراسىيە دەولەتا ئۇسمانى، خودان ئەرد و جوتىاران بەرژەوەندىيەن ھەقبەش ھەبۇون. ژېھر ھندى، ھىزىن ناقخوبى بۇ ھەر دوو ئالىان گىزى بۇون، داكو ئەوان ژ ھېرىشان و ھەفرىكىيەن بىپارىزىن(Gibb,1950,256).

بزاقین ژناقبرنا بیۆکراسیبا چینین خودان ئەرد، لدویش پىدەپەتىپەن قەدىتنا ژىئەرین نۆي يىن دبۇونە ئەگەر ئىدەرى دۈرسىتكىرنا ھېزەكَا (مۆدرىن) يا لەشكەرى. بزاقین ژيارى ل سەر ئاستىن ناخخوپى ب دئى مۆدرىتكىرنا لەشكەرى رۆپسى و مىرى بۇ ئەگەرەك بەيىز ژپپ چاكسازىكىرنا سىستەمنى دەرەبەگايەتىا ئۆسمانى؛ ھەرچەوابىت، پروگراممىن سۆلتان مەحمودى يىن ژناقبرنا سىستەمنى پىشتاۋىپشت يىن ئەردى يىناغىر يەبۈندىن جوتىاران يىن ئابىرۇ ژناقبرن(Perry, 1965, 77).

کاریکرنا فن سیاسه‌تن ل سه‌ر کوردستانو ئوسمانى، ژلاین دیده‌فانه‌کى هەقچەرخن ۋان بۇويه‌رانىھە ھاتىنه دياركىن و خۆياکرىيە كۆ؟ "يىگومان وەلات ژگورىيان نە ۋە گەر رىيايە سەر كاوداين خwoo يىن بەرى يىن دەولەتن يىن بەرى نوکە، دگەل ھەمى بىزاقىن ھۆف و سەركوتىرنى يىن كۆ ھىزىا لهشكەرى نىشان دەدت، دگەل ھندىدا، ھىشتا كەيف و خوشى دناف خەلکى دا ھەبۇو و زۆر دەستكەفتىن ئەردى دناف وان دا ھەبۇون، ماققىلىن سىستەمن پېتاپىشت ھىشتا بەريخۇ ددا مالى مەسيحىيان و ماققۇلىن كوردستانو ئوسمانى، ژبه‌رکو پىدەقىيۇون بەتىنە وەراركىن و پاراستن وەك ئەردى بخخۇ. ئەو ژىدەرین سەرەكى يىن داھاتى بۇون، باجىن گران ئەۋىن ل سەر سەپان ھاتىنە سەپاندىن، دئەنچامدا كىرىتكا ژ ناف ئەردىن وان ھاتىنە دەركىن و ژ ئەوان باجىن ل سەر وان ھاتىنە سەپاندىن ھاتىنە رىزگاركىن (Perry, 1965, 77).

حکومه‌تا نافه‌ند هیز هیلا دده‌ستن ماق‌ویلان دا، همه‌ئو داهاتین زلاین وانه بُو حکومه‌تی دهاته هنارتن بِزُوری ژ خه‌لکن دهاته وه‌رگرن، ژبه‌رکو پیده‌ینه بُو باج بهینه بکارئینان و هیز بهینه بکارئینان و هرگرتا وان، سیسته‌من نافه‌ندیکرن ب ته‌مامی ده‌ستپیکر بُو، باج زیده‌تر ز مه‌بله‌غۇ هاتىه دياركىن دهاته كومكىن، هەروھسا ئەفسەران چوو بەرژوهەندى د داهاتين وان دەقەرىن ئەو لىن هاتىنه بىجه‌كىن نەبۈون. پشت گوھاقيتىنا وان دىيت بىا ئەگەر ئەنگىن بۈون و پېشىكەفتىدا دەستكەفتىن ئاكىنجىيەن وان دەقەران. ئەق چەندە دىيت بىته ئەگەر ئەندى، كۆب ساناهى و ب شىۋاوازەكى ترسن ھەلسەنگاندنا كارى سىستەمى بىدەين نياسىين، بتىن دەولەتا ئۇسمانى ياد گوھورىينا دا و ئەو بنەماين پىشەقانىي لىدىكەت، ب چوو رىڭ دا بەينه بكارئینان، بدرستى دېناغىخودا دورست بۈون. ھەزى يە ئاماژە بەندى بىدەين، تىشتك يىن ئاشكرا بُو، چ زى يان درەنگ، پىدىقىبىو دەولەتا ئۇسمانى دفان پىشەاتان دا بُورى با(Perry, 1965, 78; layard, 1853, 12). بەزرا خۆدانى ۋەكۆلىنى، سیاسەت و ھەلۋىستىن تۆندى دەولەتا ئۇسمانى ئەو بەرھەق ۋىئىنەوارى تەحل و نەديار بىر بۈو.

سیاست‌گذاری سالنامه‌یان یان لهشکره‌ی دهرده‌گان بوجه‌نشیانا بین هاتیه دانان بو و هرگرتنا باج و سزايان ژ خودان کاران، ب شیوه‌یه کن راسته و خوکار تیکرن ل خودان ئەردیئن کوردستان ئوسمانى هەتا پشتى گرتنا سورین ژلاین مسرى ئەنکر بۇو بەلئ ژناخپرنا سیستەمن دەرەبەگایەتى و سیپاھیان ل دەھەریئن ھەستیار و نیزیکى دەھەریئن پۆزھەلاتى بۆشاھیيەك مەتسیدار ژلاین ئاساسیش قە بەدا کر بۇو و حکومەتتا ناقەندى شان نەبۈون ئەققۇچ ۋالاھىن بىكەت (Robarts, 2010, 97).

زېرکو لقى دەمیدا پىدىقىيۇو لهشكەرى ئۆسمانلى لەدەفەرەن بەلقاران بن و پىدىقىيۇو هندهك ژى بىمين داكو چاۋدىرىپىا دەستەھەلات و دەزگەھىن حكومەتا ناقەندى بىكەن. دەستپىكى حكومەن سۈلتۈن (سەليمىن سىئ 1789-1807)ئ، ھەتا دوماھيا سەرەدەم سۈلتۈن مەحمودى دووسى 1832ئ، بىأفيين كىم دىگەل ھىزىن حكومەتا ناقەندى ژۇپ پىركەن و جىڭىركەنا جەن سپىاهىيان و ماقۇيىلان ھاتىن ئەنجامدان. ئەق چەندە بۇ ئەگەرە لوازىكىنەن ناقۇخوى و لەدەستپىكى چەرخى نۆزدى پىشەتىن ھەستىيار يىن بەلەز لەدەفەرەن ھاتىن بىش (Perry, 1965, 77).

بىن چەندىچ دەرفەت بۇ ھۆزىئىن تۈركمانى (يۈرۈك)⁵ و ھۆزىئىن كۆچەرىن كوردى⁶ پەيداپوو، كۆ دەست ب لېپىنا خۆ بۇ كۆنترۆلكرنا ئەفان دەھەرىن ھەفسىئۇر يىن بلىند و گىنگ يىن جوتىاران بۇ خودان ئەردان چاڭىن كىن، ئەققۇن بەرفرەھىن نەبىتنى كارىتىكىن ل سەر زىدەبۈونا رېزىھىيا چاندنا ئەردى، بەرۋۇقاڭلىرى بۇ ئەگەر لەوازىكىن ھەيلەن پەيپەندىيان. ھۆزىئىن كۆچەر رىكىن گۆنجايى بو ھاتىوچوجۇونا بىكۆم بىكاردىيىنان و ئەف رىكە ئەو رىك بۇون يىن ژلاين كاروايىن بازىرگانى ۋە بۇ پەيپەندىكىرنى دەهاتىھە كاردىيىنان. دەنچىمامدا، ھۆزىئىن كۆچەر ئەف رىكىن ستراتېتىي يىن سەنتەرىن پرى ئاكىجىبىوو كۆنترۆلكرن (Muhammad, 2017, 120).

ربل هندهک باریزین مهرن یین ناچوبی و کوند و باریزین بچوویگین دهورووههرين وان دکل هندهک دودین دارکري و دهقهريين چيابي یين ئاسى یين كۆ بکير زيارى نەھيئن ئەفپين دكەفنه نزيكى كەنارىن دەرييا رەش، وەلات ژ ئەنگۇرا تا كەنارى فارسى و عەرەبى بتنى كورد لى دەزيان، بازىرىق گۈرنگ قەيىصر، سەنتەرى بازىرگانىي ئەندىول و بىابانا قارس، ئاكنجىيەن وان نەدوئىريما بهەف دەشتىن گوندىن دوو تا سەن دەمەمىران دير بچن ئەگەر نەب كوم چووبان، ژېرەكۆ دەرسىيان بەيىن كوشتن يان شەلاندىن ژلائىن كوردانقه (Perry, 1965, 79). لەۋىيەت بوجۇجووهىن خۆدانى ۋەكۆلىنىن، لەپى دەمەيدا، دىاردا شەلاندىن و تالانكىزى دناف دەقهريين دەولەتا ئۇسمانىدا پەرىيەلەقىوو، لى يېرىيا دەقەرەن كوردىنىشىن، كورد بتنى ئاكنجى نەپۇون، رېھەندي دەشىن بىزىن بتنى كوردا ئەف چەندە

نه کری یه. هرچهوابیت، بازیری سیواس ل سهر فی شیوازی لجه‌کن بتئی بوو، دیاربکر یاکو هاتیه دورپیچکرن ژلاین دهشیین گوندئن برى هاتن و چوون و برهه‌مدار، دقی دهمیدا دنافه‌راستا بیانی دا بوو(1965,79 Perry, 2000 Yilmazcelik).

گهروک و لیگهاران نه دشیان دهربازی دهشتا بو ئەركىش (ئەرگانا) ياكو 12 دەمئىران دىر ژ ئىستەمبۇلىنى بن، ئاڭجىبۈوان نه دشیان بازىران بھېتىن و كەسىن نەدشيا بلقىت ئەگەر نەدگەل كومەكا كارواتين بازىرگانا بان و هاتبان پاراستن ژلائىن پارىزفانىن بھېزىفە. رىتىكىن پەيوهندىيان دگەل بەغدا جەھى مەترسىن بۇون نەبىتى بولۇشىن بازىرگانا بەلكۆ بۇ ھەمى كەسان. ديارىبەك سەنتەرى ئاڭجىبۈوان و جەھى ئاڭجىبۈونا ۋەزارەتكە زۆرا مەرۋەن و خوداندا دیوارەك بھېز، ل وى وختى لىزىزا دوووى دهات ژبۇ ئىشاندىن ئاڭجىبۈوان و نەئارامىن (Robarts, 2010, 98).

ئەف بارودۆخىن ھەستىيار و ئالۆزىن كوردىستان ئۆسمانى و دەھەرێن دى مەترىسى لدەھ گەرۆك و لىگەرێن وەك ئىلى سەمیس (Eli Smith)، ئېچ. چى.ئو. دیوات (H.G. O. Dwight)، فرانسيسکو.ئاپ.چانس (Francis R. Chesney)، د ۋەھىتىن خۇدا بىراڭىرەن پىشھاتىن دەقىرى دنابەهرا 1831 دەستپىكا ئىكىن ياخىدا 1832 ئى شرۇفە بىكەن. ھېرشا مىرى بۇ سەر سۆرىيەن و تەندۇلى دنابەهرا سالىن (1832-1833) ئى، پشکدارىيەك زىددەتىر د ئالۆزكىدا كاوداتىن پىرى توندۇتىئى يىن دەھەرێن رۆزھەلاتىدا كر بۇوو (Muhammad, 2017, 122).

لدهمن ل سالا 1834، سوٽان مه محدود دووی همی هزر و ته خمینین خو داناین سهر کوردستان نوسمانی ژبو ئارامکرنا سنوری دهقه رین باشوری رپژه لاتن دهولهتا خو و بهیزکرنا دهستهه لاتا خوو، ناقبری تووشی ئاریشه کن بwoo، ئه و ژی داگیرکرنا دهقه رین بلندین رپژه لاتن ئاسیا بچوویک بwoo (Lewis, 1961, 102). ئامرازی دهستن سوٽانی بٽ کونترۆلکرنا ئىن دهقه رئ (روشید محمد مدعاشا)⁷ بwoo.

6. توههري چواري : هيرشين دهستيشخهرب دژي کوردا دنافيهرا سالتن 1834-1835 ئىدا

ل سالا 1834ء، سوّلتان مه محمودی رهشید محمد مهد د پاشا و هک سه رله شکه رئ ئوسمنی ل ئاسیا بچوویک ل بازیری سیواس⁸ دامه رزاند، دسته لاته کا بەرفهه پن هاته بەخشین و هیزه کا زۆرا پىشكەفتى و پرچەك بۆ ناقبىرى هاته دورستكرن، ئارمانجا قىن هیزى پاڭزىركنا دەفرىيەن رۇزگەلاتى بۇو. سەركەفتىنى ل دەفەرەن چىباين يىن كوردىستان ئوسمنى گىردىاي رىزەکا تارادەكىن باش يا دانووستاندن و پىشكەشكەندا چەكىن گونچاين بۇو. ئىكەمین كارى سەرلەشكەرى دورستكىندا رىكا لەشكەرى بۇو ژ ساسۇن بۇ دەريا رەش و بو سیواسى(2015,5 Miller)، ئەق چەندە دا شىيان دەتنى بۇ ۋەركىن رىكا بەھزا دەريايىن ژ ئىستەمبولى بۇ ۋەگۇھاستنا پىدىقىيەن لەشكەرى ھەروھسا بېقىن چەندى دا رىك ب ۋەدىتىنکەر ئىن ئەورۇپى ھىتە دان ھېيشتا بکۈرى بەھىنە دناف دەفەرەن كوردىستان ئوسمنى دا چالاكىيان ب تايىھتى يىن سیاسى و مزگىنەرئ ئەنجام بدهن، بىنگومان ئەق چالاكىيە بۇويىنە سەرئىشەك زۆر گران بۇ كوردا، چونكى بەردەواام ژ ئەریزا ئەقان جۆرە چالاكىيان كىشا دنابىھرا كورد و نەتهوهەيتىن ل كوردىستانان ئوسمنى دا دىزيان بەيدادىبوون (Brant & Glascott, 1840,5).

رهشید پاشای بن زحمدهت دهستهه لاتداریا خو ل سیواس بنهجه و بهرفهه کر. پنریا هۆزین کوردى یین دهفهه ری رازیبوون باجان بدهن و هیزین خو یین لهشکهه ری بکەن دخزمەتا وی دا ل دەمین پىدىشی دا. سەپەرای هندی، سەھلەشكەری ئۆسمانی بکىم شاره زايىن كوردستانى ئۆسمانى بوبو، هۆزین کوردى یین دهفهه ری هەر زىكا سۆزدابوو بهرامبەرى ھەر بزاڤەکن ياكۇ بزاڤەن دەكت ب دئى دهستهه لاتا ئۆسمانى لدەفهه راوهستن ژناقىبىهن. ل بازىرىخ خripot (ئەزلەخ) ل لاين پۇزەهلاقى ل لاين فۇرات، ۋماھەكى سەرۆك هۆزىن كوردى بزاق دىكىن هەتنىن خە كوم يكەن (Perry, 1965: 79).

بۇن چەندى، رەشيد پاشايى بلهز بېرىاردا دەسته لاتا خو لەدەفھەرى يېھسپىنت، ھېقىيا ناقېرىي بېن چەندى ئەو بۇو بەرى كورد ئىك بىگرن وان ژىڭىفە كەت. ناقېرىي بەرەف چىايىن تۆرس ۋە چوو، لەقىرى سەرلەشكەرى ئۇسمانى بىدويف كاروانەك بازىرگانى كەقىبىوو و بەرەف مەلاتىا چوو، رەشيد پاشايى دېغا ھېزىئىن خو بەرەف دەفەرا فۇراتى فە بىيت. ھەرچەوايت، كوردا ھەمى گەمینىن دەفوراتىدا كار دەكەن سۆتن و خۆ بەرەھەقىرن بۆ شەركەن بېرىاردابىوو، كۆ رووبارى وەك سىنۇرى بەرەۋانىكىرنا خو بىكارىيىن. بەلىنىشىتەكىن سەير لەقىرى روويىدەت، كەسەكىن شارەزا، بۇ رەشيد پاشايى دا دىياركىن، كۆ ل رەخەكىن رووبارى ھەسب داشىن بىن زيان لە دەربازىن، بېن چەندى ھېزىئىن ئۇسمانى يېن پىادە بىن تووشى زيانىن زىدە بىن شىيان دەربازى دەفەرېن كوردى بىن (Brant & Glascott.1840.6).

ههڙي يه پيڙين سياسهٽا به رفهٽ خوازيما مير محمدمه دئ ميري سوران، براڻين وي بو گرتنا رىكا فوراتي ٿه گهه رهکي
دڙ هاتنا هترين نئو سمنان بيو، که دڦا دنالوڙ تين هه رئم، و نتقدوه لهت، دا سنوي ڻي مسگههها خه به رفههه يكهت، لڻ، دهم، دا

به‌ریتانيا ریکا رووباری فورات کوتربول بکه، چونکی به‌ریتانيا و هسا هزدکر ئەق چەندە دى پاشه‌رۆزئى کارتیکرنى ل سەر ریکا فورات بُو هندستانى كەت و ل سالا 1834ءى، به‌ریتانيا گەھشته ئەق ھېقىا خوو (کامهان مەتك، 2000، 17، 17). هەرچەوايت، لەمەن ھېزىن ئوسمانى ھاتىنه دەقەرین كوردى، ھېزىن ھۆزىن كوردى ب ساناهى تووشى شكەستن بۇون. دوو سەرۆك ھۆزىن كوردى ئەوين بەرپرس ژ رىكخستنا شۆرهشا خرىپوتن ھاتىه گرتىن. سەرۆك ھۆزى كورد، (ھيرۆگلۇ) وەك زىندانى فريكته (كىيان مادم)، بەل لەمەن بزاڭكىرىن برهقىت دەيىتە كوشتن. سەرۆك ھۆزى دى يىن كورد (ئىسحاق پاشا) دەيىتە هنارتىن بُو ئىستەمبۇل و پاشى دەيىتە كوشتن (Brant & Glascott, 1840, 7).

رەشيد پاشايى بارەگايىن خول گەلە پاشايى ۋە ل نزىكى خرىپوتى دانا بۇو. ل پايزا 1834ءى؛ ناڭبىرى بەردەوام دا ریکا خۆ يالەشكەرلى ژ سىواس بو مەلاتىا و خرىپوت. سەرەرالى ھندى، رىك ب شىوه‌بەكىن نەگونجايى ھاتبوو ئاڭاڭن، بىنن ئەقنى رىكىن سنورى پەيوەندىكىرنى خۆشىركىن بۇو و لەشكەرلى دشيا پىن بچىن دناف دەقەرین دنابېرل تۆرۆس و ھەق دەق چىاين تۆرۆس دا. دەگەل بىنەجەكىندا ھېزىن سەرەكى يىن ئوسمانى ل لايىن پۆزەلەلاتىن رووبارى فورات، ئاسايشا ریکا لەشكەرلى زۆرا بىزەممەت بۇو بەتىتە دابىنلىكىن، دېشىقەچۈونا خۆ يالەشكەرلى ڈەناف خرىپوت دا، سەرەلەشكەرلى ئوسمانى، ل ئەزىلەخا كوردى راوهستىا، ژېر مەتسىيا ۋە شارتى يال قازلپاشايىن ئاڭنجى ل تۆرۆس و ھەقدۈزىا چىاين تۆرۆس ل پۆزەلەلاتىن مەلاتىا. ئەق كوردە پاشقەزقىرىن بُو سەرەكى چىاين ژ ھەر دوو ئالىيەن ریکا لەشكەرلى ۋە رەنگ دانپىدانى ب دەستەلەتدارىيىا رەشيد پاشايى بکەن (Perry, 1965, 82).

ل بەهارا 1835ءى رەشيد پاشايى دەست ب هېرىشا خۆ بُو زقۇراندىن ئارامىيا بازىرىد ديارىيە كر (Brant, 1836, 210)، ئەم بازىرىد د ماوى 25 سالان دا، ژمارا ئاڭنجىيەن وى ژ 40ھزاران بُو 8 ھزار كەسان كىيم كرى. ئەق ھېرىشە بناقىن (دەربازبۇون ژ چىاين نىقات)، ياكو زنجىرەكى چىاين بىلدى و دۆلىن بەرەنگ دنابېرلا خرىپوت و دياربەك دا پىك دئىنا. ھەرىمەن باكۇر و پۆزەلەلاتىن دياربەك ژلاين ھندەك سەرۆك ھۆزىن كوردى ۋە، ئەوين نەئامادە دانپىدانى ب دەستەلەلاتا رەشيد پاشايى بکەن و جوجاران نە ئامادەبۇون باجان بىدەن دەولەتا ئوسمانى ھاتبوو كوتربوللىكىن. ل وەرزى زەقستانى، ھەر دوو سەرۆك ھۆزىن بەزىن كورد، میرزا ئاڭايىن سلىقانەيىن كورد و رەجب بەگن ھەزروو، دان پىدان ب دەستەلەلاتا رەشيد پاشايى كر بۇو، بىنن چەندى دلىيائىا دەربازبۇون ژ چىايان بُو دياربەك دابۇو ھېزىن ئوسمانى (Brant & Glascott, 1840, 9).

سەرەلەشكەرلى ئوسمانى بېرىاردا لەشكەرەكىن پېشىكەفتى دەگەل چەكىن پېشىكەفتى لۇزىر سەرکەدaiتىا (عەلپاشا) بەرەق مۆسىن بەنېتىت، لەمەن رەشيد پاشايى ھېزىن خول دياربەك ئامادە كرىن، لۇ دەميدا كوردا دناف بازىرىد دەنامادە كىن، دئەنچامادا رەشيد پاشا بەلز زقۇرى بارەگايى خۆقە ل خرىپوت و (مۆتەسەليم) دەگەل ھېزىهەكى بچۈوپىك ل دياربەك ھەنلا بىنن، شۆرەشىگىرىن كورد مۆتەسەليم و ھېزىن وى ژ دياربەك دەركى. دئەنچامادا، سەرەلەشكەرلى ئوسمانى پاستەخۆ ھېزىهەكى دى يالەشكەرلى فريكتە دياربەك، ئەقنى ھېزىز پاستەخۆ ھېزىن كورد تىكشىكاندىن و دەستەلەلتدارىيىا ئوسمانىدا ل دياربەك زقۇراندىقە. رەجب بەگ و میرزا بەگ ئەوين ھېزىن ب شۆرەشىن رابۇوين نەچاربۇون دەگەل خېزىن خۆ بىمىن دۇزىر چاقدىرىيىا مۆتەسەليم ۋە ل دياربەك (Brant, 1836, 211).

پشىن ھينىڭ، ل ھەمان سال شۆرەشا دووئى ل چىاين باكۇر ئەقەل ھەلەلەلاتىن دياربەك رۇويىدا. حسین ئاغا، سەرۆك ھۆزى (لىچى)،⁹ تىمىر بەگن ھانى¹⁰، يىن كۆ ھېزىن ھەقبەش دەگەل ھېزىن رەجب بەگن ھەزرو ھەين. دەھەمان دەمدە، سەرۆك ھۆزەكى دى يىن بناقى (حاجى زىلال ئاغايىن بادىكانلى)¹¹، ھېزىهەكى دى يالەقەش ژ كورد و ئەرمەندا ژبۇ بەرسىنگرتىا ھېزىن ئوسمانى پىنك ئىنابۇو. سەرەلەشكەرلى ئوسمانى ژقان شۆرەشىن ل دۆيىش ئىك دا رۇويىداین ترسىيا بۇو، لهۇردا ب سەرکىشىا ھېزىهەكى مەزن بەرەق چىايان چوو، ل دەقەرلا (تىرژىكى) ھېزىن حەجى زىلال ئاغايى ب توندى شكاراند و گەلها وي رووخاند. رەشيد پاشايى ھېزىن خۆ ئامادەكىن، كۆ ھېرىشىن بىتە سەرگوند و گەلەپىن ئاغايىن لىچى، ھانى و ھەزرويان. ھېزىن كوردى تۆشى شكەستىن دەۋوار بۇون، كۆ تىدا ھېزىن ئوسمانى گەلەپىن وان كوتربوللىكىن. دەھەمان دەمدە، گوند ھاتىه تالانكىن و رووخاند ژلاين ھېزىن ئوسمانىقە. سەرەلەشكەرلى ئوسمانى سەرکەدەن كورد گرتىن و ژ ئەردەن وان دەركىن و پىشەۋاتىن وان كرنە بەند و فروتن ھندەكىن دى (Perry, 1965, 84).

لەمەن رەشيد پاشا زقۇرى دياربەك، ھاتە ئاگەھداركىن، كۆ ھەقپەيمانىك نۆى دنابېرلا ھۆزىن بېرگان و رەشكۆتائىن يىن رەۋەلەلاتىن مېرىدىنى ھاتىه دورستكىن. ناڭبىرى سەرکىشىا ھېزىن لەشكەرلى كرۋە و مېرىدىن گەنچە (Brant, 1836, 280). ھەرچەوايت، ھۆزىن كوردى ھارىكاري پىشىكىشى ھېزىن سەرپاپى كوردى دەرن، پىشى ھېزىن (خەلەپە ئاغايى) بُو ماوى 8 رۇزان ھاتىنە دورپىچ كىن، پاشى ھاتە گرتىن و دلىيائى دا ھېزىن ئوسمانى، كۆ دى ھېزىن وي يىن مائىن گوھدارى و داخوازىيەن وان جىن بە جىكەن،

بىن چەندى ۋى ژيارا دوو سەد كەسىن دى ژى رزگار كر. پاشماوهىن بىركان و رەشكۆتانن توشى شىكەستىن مەزن بۇون و وان بخۆ دياكربۇو، ل شەرىئن سالا 1835، دوو سەد تا سىن سەد كەس ژ وان هاتىنە كوشتن و گرتن (Perry, 1965, 85). كونترۆلكرنا ھۆزىن كوردى يىن باكۆر و پۆزھەلاتى دياربەكر و مىريدىن، ئىكەمین پېنگاڭ بۇو ژبۇ دورستىرنا پەيوندىييان دگەل ويلايەتا گرنگا بەغدا. دەولەتا ئوسمانى ھەوهەكا بەيىزا دەستھەلاتدارى ھەر ژ سنورى سىۋاس، بۇ مەلاتىا، خripot، دياربەكر بۇ مىريدىن ئىنابۇو دنافخوين كوردستان ئوسمانى دا. رەشيد پاشايى ئەف ھەوهەباھارىكارىيا 15, 600 تا 20,000 ھزار سەربازان دگەل 30 تا 40 چەكىن گران بىوماھى ئىنابۇو (Perry, 1965, 85)، ھەتاكو ئەفان ھيزان پشکدارى د سەنەرىن بەرفەھەيىن ئاڭنجىبۈونى دا كربۇو. ھەرچەوابىت، بىن ناڭبىرى شيان ھندەك ھۆزىن كوردى يىن بچوويك يىن دىر دەست بىشكىنەت. ھۆزىن خۆدان فيدراسيۆتىن مەزن و خۆدان ھېز مابۇون سەربەخۇ و رىكىن سەرەكى يىن دنافبەرا بازىران دا كونترۆلكر بۇون (& Brant, 1840, 11).

ل پۆزئاڭايىن دياربەكر، فيدراسۇن بەيىزا ھۆزا مللى يا ھۆزىن كۆچەر ياكو دەفەرەن وى بەرفەھە دبۇون ژ سىقەرەك، ئۆرەھە و باشۇرى رەقه. ھېز و بەرفەھە يا قىن ھۆزى و تايىەتمەندىيەن وى يىن كۆچەراتىن، مەرسىيەك بەيىز ئىخسەتبوو سەر پرۆگرامن بىن بۇونى يىن دەولەتا ئوسمانى، كونترۆلكرنا دەفەرەن پۆزھەلاتى كەنارى فۇرات ژلائىن كوردىن مللى ۋە ل ژىر سەرۆكتا (ئەيوب ئاغايى ۋە) (Perry, 1965, 86)، كونترۆلكرنا دەفەرەن سىنورى بۇون و جوداكرنا ھيزىن مسىرى ل سۆزىن بۇ ژ ھېزى، ئوسمانى ل كوردستان ئوسمانى. بىن چەندى یا خۆبى بۇو، ھەر بىزاقەك ب دىزى ھۆزا مللى ھاتىبا ئەنجامدا، دا ئەف ھۆزە ھىتە پالدان پشکدارى دگەل ھېزىن نۆخوازىيىن مسىرى بىن، ياكو بەرى ھېنگن ب سى سالان ھيزىن رەشيد پاشايى ل قۇنىا شكاندىن (Perry, 1965, 86).

ل سالا 1835، پەيوندى دنافبەرا ھۆزا مللى و دەولەتا ئوسمانىان دا دىگۆمان و ھەستىارىدابۇون. رەشيد پاشايى دەست ب ھەوهەكا شەرى يا سەرەكەفتى ل پۆزھەلاتى دياربەكر ب دىزى كوردان كربۇو، خەلکى نەدىياسىن و چوو پېزانىن ل سەر ژيانا وان نەبۇو، لسەر وان ھاتىبوو سەپاندىن گوھدارىيا سۆلتانى بىن، دگەل ھندىدا، رەشيد پاشى ئەو ژ ئەردىن وان دەركىن و راھىلائى بەرھە چىائىن وان بىن، و چەك بىزى پاشماوهىن وان بكار ئىنا و گوندىن وان سۆتن و ئەۋىن ھىشتا بىزاق دكىر گرتن و سەرۆك ھۆز لدؤیىش سەرۆك ھۆزى دەھاتن و داخوازا دلۇقانىن ژى دكىن (Sipahi, 2018, 76).

ئەفان سەرەكەفتىن ئوسمانىا ترس لدەف كوردىن جاب ئاغايى (Jub Agha) پېداكىر و ب گومان بەرىخۇ ددا چارەنقىسىن خۇو. د ئەنجلوومەن رەشيد پاشايى دا پېزازىن تىروتەسەل لدۇر تايىەتمەندىيەن جوب ئاغايى و ئەندامىن ھۆزا وى ھەبۇون. ژېرەن ھندى كورد ب گومان بۇو كا خۆ رادەست بىن يان نە، سەرەدای ھندى دەھەن، دگەل ھندىدا، رەشيد پاشى ئەو ژ ئەردىن وان دەركىن دگەل وان بىكەت بىن زيان و رېشتىا خوينا خەلکى، ئەۋىن جەھىن ئاڭتجىبۈونى نەھەن دەرفەت ب وان ھاتىبوو دان خۆ رزگار بىن. لدەمىنى نىشانىن شەرى دىيار بۇون، دگەل چارەنقىسىن كەن دەھەن بەرھە بىانا چوون (Perry, 1965, 86).

ھەۋىن لەشكەرى يىن سەرلەشكەرى ئوسمانى يىن سالىن 1834 و 1835 ئى كارىتكىرنەك بەيىز ل سەر ۋە دەيتىكەرىن ئەورۆپى ل كوردستان ئوسمانى ھەبۇون، دەھەر دگەل دەولەتا ئوسمانى ببۇو سەنەتەرەكىن ھەستىار يىن چالاكيين سىاسى و لەشكەرى. دەھەمان دەمدە، ھەبۇونا دەزگەھ و دەستھەلاتدارىيا ئوسمانى و رىكىن نۇي يىن لەشكەرى دەرگەھەين زىرىن لبەر ۋە دەيتىكەرىن ئەورۆپى بۇ ناف كوردستان ئوسمانى ۋە كەن دەھەن بەرھە بىانا چوون (Perry, 1965, 87).

ئىك ژ لىيگەر و گەرۆكىن دەستپېكىن يىن ئەورۆپىيان و ب تايىەتى يىن بەرىتاني مفا ژقى بارودۇخى وەرگىتى، (جيمس برانت)، بۇو (برانت، 2014). ل بەھارا 1835، ناڭبىرى ژلائىن زەلامىن سۆلتانى ۋە، وەرگىرەك و تەتەرەكىن و دوو خزمەتكاران ب دىراتيا 1500 مىلان بۇ ھەلسەنگاندىن بارودۇخىن ئابۇرى و سىباس ل ھەرىتەن پۆزھەلاتى دەست ب گەشتا خو كر بۇو، ناڭبىرى كەنارى دەريا رەش ژ ترابزۇن بۇ باتمانى، پاشى بەرھە قارس و ئەرزىرمە دەست ب گەشتا خۆ كربۇو (Brant, 1836, 280).

لدەمىن ئەندامىن گەشتەقانىا فۇراتى بىزاق دەن ژبۇ ۋە گەشتەن كەلەپەلىن خوو ژ باكۆرى سۆزىن بۇ بەندەرە و تىلەمىن ل ئىزىك (بىر-بىرىچك)، ناڭبىرى دگەھىشىتە وى جەن بىن بەرى ھېنگن ب سى سالان (چەسنى) دگەريانا خۆ دا تىدا شىكەستن ئىنابىي. براتنى ژ ئەرزىرمە بەرھە جەھىن بىلند يىن فۇرتى ۋە، بىرىكا ئەرزنجان (Erzincan)، كىماخ (Kemakh)، ئىجين (Egin)، بۇ كىيان مادەن (Keban Maden) دىن كارىتكىنە قەراسۇ و مارادىقە. ناڭبىرى بەرھە فۇراتىقە ھات و گەھىشىتە بارەگاين سەرلەشكەرى ئوسمانى ل خripot، لقىرى ئاپلىرىنىان لدۇر لەشكەرى ئوسمانى و ھەۋىن وى بەدەستقەبىنت. براتنى بەھەمان رىڭ ژ خripotنى بەرھە دياربەكرقە ھات، پاشى بىرىكا لەشكەرى بەرھە مەلاتىا و سىۋاسقە ھات. براتنى بىرىكا كاروانىن بازىرگانى بەردەوام دا گەشتا خۆ ژ سىۋاس بۇ ۋەيصرى، پاشى رىكا خۆ گوھورى بەرھە بلنداھىيا ئەندۇلىن بۇ يۆزگەت (Yozgat)، و تۆكتەت (Togat)، ل

ویئى ناڤبىرى بەرھەف ریکا فارس بىریکا قاره حەسار (Kara Hissar)، سامى سون (Cumusane)، بەرھەف تراپزۇنچى (Perry, 1965, 88).

جىئىمس براتن چاڤدىرەك شارەزابوو، سەپەرای هندى وى كىيماسى د ئامرازىن ھەلسەنگاندىن دا ھەبۇون و ئەھىي
بەرھەندى د كاودانىن سىياسى و ئابۇرلىن كوردستاندا ئوسمانىدا ھەبۇون، وى پشکدارىيەكە گەنگ لەر دەرپىزانىن جوگرافى يىن
كوردستانىن كر بۇو. پىزانىن وى يىن دىرۆكى لەر دەھەرەن بىلدى كىم بۇون و نە شارەزابوو وەك رېچى، لايدار و راولىنسۇنى.
ھەرچەوابىت، وەك پەيامىرەكەن ھەۋچەرخۇ وى دەمى، راستىيىزى و ھەلسەنگاندىن وى ئەو كە باشتىرىن لىگەر و جاسۇسى
سىياسى (Brant, 1836, 82-83).

7. ئەنجام:

پىشى ھەكۆلىن لەر ئەقى باپەتن لېيىر ھەكۆلىن ئەنجامدان، هندەك دەرئەنجامىن گەنگ ژلائىن خودانىن ھەكۆلىن ئەقى
ئاشكراكن و گەنگتىرىنەن وان ئەقىن ل خوارى نە.

1. بەر گەنگىيا جەن كوردستانىن بۇ دەھەرەن دى يىن دەولەتا ئوسمانى، ئەورۇپىان گەنگىيەكە مەزن دايە كوردستان و كوردستان ب
چەندىن ناڤان ناڤكىري و گەنگتىرينا وان، كوردستاندا ئوسمانى بۇو. ھەدىتكەرەن ئەورۇپى ئەقى دانىيە سەر كوردستان، چونكى
كوردستا پارچەيەكە گەنگا دەولەتا ئوسمانى بۇو. ھەروھەسا لقى وەختى دا كوردستان بىبو مەيدانەكە ھەستىيار ياخالاکىين لهشكەر و
سىياسى، لەورا دەولەتا ئوسمانى ب چاھەكىن پرى ترس و هووشىار بەریخۇددا دەھەرەن.

2. بەرى سالا 1721، جەن كوردستانىن لەھەف كەرۆگ و ھەدىتكەرەن ئەورۇپى گەنگ نەبۇو. بەلۇن پىشى هاتتا ھەدىتكەر و نۆينەرەن
كومپانىا هندا رۆزھەلاتى ياخانى، جاكسۆنى، ئىدى كوردستاندا ئوسمانى سەرنجا لىگەر و ھەدىتكەرەن ئەورۇپى و ب تايىتى يىن
بەريتانيا پاكىشا بۇو. ئەقى چەندە ژ ئەنجامن بەلاقبۇونا پىزانىن گەشتا ناڤبىرى لەر كوردستان ئەتە پىش. دئەنجامدا، پىلەكە زۆر ژ
ھەدىتكەر و گەرۆكىن ئەورۇپى بەرھەف كوردستاندا ئوسمانى هاتن و پىزانىنەن زۆر گەنگ لەر كاودانىن كارگىرى، سىياسى و لهشكەر ئىن
كوردستاندا ئوسمانى و سىياسەت و ھەلۋىستەن دەولەتا ئوسمانى ھەمبەرى سەرۆك ھۆز و مىرگەھىن كوردى بۇ رايى گشتى ياخانى
وەلاتىن خۆ دانە دىاركەن.

3. هاتتا گەرۆك و ھەدىتكەرەن ئەورۇپى بۇ ناڤ دەولەتا ئوسمانى دا، بۇونە پالدەر، كۆبنگەھىن جۆراوجۆر يىن ئەورۇپى دناف
دەھەرەن دەولەتا ئوسمانى دا، ب تايىتى كوردستاندا ئوسمانى دا بەتىنە ھەكەن. ھەلبەت دەزگەھىن ژەھەيان كارىگەر تىنگەھىن
بەلاڭىرنا ئايىن (مزگىنەر) بۇون. ئەقى مزگىنەر بۇونە ئالاقىن دەستى دەولەتىن ئەورۇپى و ئامرازەكە بەيىز بۇون ژبۇ تىكىدان
پەيوەندىييان دنابەردا كورد و مەسيحيان دا، چونكى ئەقان مزگىنەران سىنۇرى چالاکىين خۆ كربوون دناف دەھەرەن مەسيحى لە
ئائىنجى و بەردهوام ب ھانەيىن جودا جودا پالدان ب دىرى كوردا رابن و كورد بقۇن چەندى ئاوانباردەن.

4. بەر وى سىياسەتا تۆندا دەزگەھىن كارگىرى و لهشكەر ئەقى دەولەتا ئوسمانى ھەمبەرى كوردا بكاردىئنان، ھۆزىن كوردى
بەردهوام ب سەرھەلدا ئەندا ب دىرى دەولەتا ئوسمانى رادبۇون، ب تايىتى ل دىاربەكر و دەررووبەرەن وى. ژەنجامن چەندى
سەرلەشكەرەن ئوسمانى ھېرش دكە سەر گوند و دەھەرەن كوردى، مالى وان ھەمى تالان دكە گوند و بازىرەن وان ب شىوهەيەكەن
ھۆقانە رووخاند بۇون، وەك دەھەرەن ھۆزا ھانى و لىچيان.

8. ليستا ژىددەران:

- ئىك: ب زمانى كوردى
- ئەقپىر يانۇف، پ.ى، (2004)، كورد لە جەنگى رۆسيا لەگەل ئىران و تۈركىدا و بارودوخىن سىياسى كوردى تۈركىدا و ئىران و رۆسيا، وەرگىران: د. ئەفراسىباب و
ھەوارمى، بلاوكراوهەكانى مەكتەبى بىرەھەشىيارى (ى.ن.ك)، سليمانى.
- براتن، جىئىس، (2014)، سەفرنامەمى مستەر جىئىس براتن بۇ ناۋچە كوردىشىنەكان، وەرگىران ھىممەت كاكەيى، سەرپەرشتىيار: رايىعە فەتاح شىيخ
محمد، ج1، خانەي مۇكىيان بۇ چاپ و بلاڪردنەوە، ھەولىز.
- حاجى، كامەران محمدەد، (2007)، كورستان لە بازانەي كىشەي رۆزھەلاتىدا 1800-1900 (لىكۆلەنەوەيەكى مىزۇووپىيە)، ج1، چاپخانەي رۆشنىپىرى، ھەولىز.
- ئەحمدەد، سامان حوسىئىن، (2014)، مىزۇووپىي كورد لەدىدى رۆزھەلاتىسى بەريتايىدا 1900-1950، سەرپەرشتىيار پرۆزە: رايىعە فەتاح شىيخ محمد، ج1،
چاپخانەي مۇكىيان، ھەولىز.
- كامەران مەنتك، كامەران ئەحمدەد محمدەد ئەمین، (2000)، كورستان لەتىوان مەملەتى ئىي دەولەتى و ناۋچەيىدا 1890-1932، ج1، دەزگاي چاپ و
پەخش سەرەمەر، سليمانى.

دۇوو. وئار و فەكۆلەن

1. گۆڤار:

- يەحىا ، عەبدۇلھەتاج عەلى ، (2007)، چالاکى و ھەلسۈرانى مژدهبەرە ئەمەرىكىيەكان لەکوردىستان دا لەنىيەتىيەن سەدى نۆزدەيەم دا، گۆڤارى (سەنەرى لىكۆلەنەوەدى ستراتېزى كوردىستان)، ٣ (3).

سەن . ژىنەرەن ب زمانى ئىنگليزى

- Aboona, H, (2008), *Assyrians, Kurds, and Ottomans: Intercommunal relations on the periphery of the Ottoman Empire*. Cambria Press.
- Aharoni, R, (2007), *The Pasha's bedouin: tribes and state in the Egypt of Mehemet Ali, 1805-1848*. Routledge.
- Ainsworth, W, (1888), *A personal narrative of the Euphrates expedition* (Vol. 2). Kegan Paul, Trench.
- Badem, C. 2007. The Ottomans and The Crimean War (1853-1856). *Sabancı Üniversitesi Doktora Tezi*.
- Baibourtian, V, (2013), *The Kurds, the Armenian Question and the History of Armenian-Kurdish Relations*. Vahan Baibourtian.
- Bitis, A , (2000), *The Russian Army and the Eastern Question, 1821-34* (Doctoral dissertation, London School of Economics and Political Science (United Kingdom)).
- Brant, J,(1836), Journey through a part of Armenia and Asia Minor, in the year 1835. *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 6.
- Brant, J., & Glascott, A. G,(1840), Notes of a Journey Through a Part of Kurdistán, in the Summer of 1838. *Journal of the Royal Geographical Society of London*.
- Chesney, F. R, (1868), *Narrative of the Euphrates expedition: carried on by order of the British government during the years 1835, 1836, and 1837*. London, Longmans.
- Chesney, F. R .,(1868), *Narrative of the Euphrates expedition: carried on by order of the British government during the years 1835, 1836, and 1837*. London, Longmans.
- Curzon, R, (1854), *Armenia: a year at Erzeroon, and on the frontiers of Russia, Turkey, and Persia*. Harper.
- Disney Jr, D. B, (1980), *The Kurdish Nationalist Movement and External Influences*. NAVAL POSTGRADUATE SCHOOL MONTEREY CA.
- Doğan, M. A, (2013), *American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) and "nominal Christians": Elias Riggs (1810-1901) and American Missionary Activities in the Ottoman Empire* (Doctoral dissertation, Department of Languages and Literature, University of Utah).
- Eber, J. R, (2008), Fatal Ambivalence: Missionaries in Ottoman Kurdistan, 1839-43.
- Fahmy, K, & Fahmî, K. M, (1997), *All the Pasha's men: Mehmed Ali, his army and the making of modern Egypt* (Vol. 8). Cambridge University Press.
- Galletti, M, (2001), Kurdish cities through the eyes of their European visitors. *Oriente Moderno*.
- Gibb, H. A. R, & Bowen, H, (1950), *Islamic Society and the West, a Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East, by HAR Gibb and Harold Bowen. Vol. I. Islamic Society in the Eighteenth Century*. New-York, Toronto, Oxford University Press.
- Hasluck, F. W, (1913), Christianity and Islam under the Sultans of Konia. *Annual of the British School at Athens*, 19.
- Hatapçı, A, (2015), Kurdish Identity and the Revolutionary Left in Turkey from Eastern Question to Kurdish Question (1960-1990).
- Hoskins, H. L, (1928), *British Routes to India*. Philadelphia: Longman, Green.
- Ibrahim Pasha Milli 1843-1908, Ekurds, Retrieved, from : <http://www.ekurds.com/english/ibrahimpash.htm>
- Joseph, J, (1961), *The Nestorians and their Muslim Neighbors: A study of Western influence on their relations* (Vol. 20). Princeton University Press.
- Keçeci, S, (2016), *The grand strategy of the Russian Empire in the Caucasus against its southern rivals (1821-1833)* (Doctoral dissertation, The London School of Economics and Political Science (LSE)).
- Keskin, N., (2015), *HOW DID THE KURDS OF TURKEY ACTED POLITICALLY AGAINST THE POLICIES OF THE GREAT POWERS?* (Doctoral dissertation, Zirve University)
- Köremezli, İ, (2013), *Ottoman war on the Danube: state, subject, and soldier (1853-1856)* (Doctoral dissertation, Bilkent University).

- Layard, A. H, (1853), *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon: with Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert.* John Murray.
  - Lewis, B, (1997), *The West and the Middle East. Foreign Aff.*
  - Logan, D. L, (2009), *Fever and Thirst: An American Doctor among the Tribes of Kurdistan, 1835-1844.*
  - Longrigg, S. H, (1925), *Four centuries of modern Iraq* (pp. 1900-1950). Oxford: Clarendon Press.
  - Marriott, J. A. R, (1924), *Eastern question: An historical study in European diplomacy. (Revised).* Clarendon Press, Oxford.
  - Maunsell, F. R, (1901), Central Kurdistan. *The Geographical Journal*, 18(2).
  - Miller, O. R, (2015), *Sasun 1894: Mountains, Missionaries and Massacres at the End of the Ottoman Empire* (Doctoral dissertation, Columbia University).
  - Miller, O. R, (2015), *Sasun 1894: Mountains, Missionaries and Massacres at the End of the Ottoman Empire* (Doctoral dissertation, Columbia University).
  - Muhammad, Q. M, (2017), *Kurds and Kurdistan in the View of British Travellers in the Nineteenth Century* (Doctoral dissertation, School of Historical Studies).
  - Perry, R. P, (1965), *European exploration in Turkish Kurdistan, 1800-1842* (Doctoral dissertation).
  - Prime, Edward Dorr Griffin, and William Goodell. *Forty years in the Turkish Empire: or memoirs of Rev. William Goodell.* Robert Carter and Bros.
  - Rahman, D.A.G., (2014), Ottoman Reforms and Kurdish Reactions in the19th Century. *Nübihar Akademi*, 1(2).
  - Reed, H. A, (1951), *The Destruction of the janissaries by Mahmud II in June, 1826* (Doctoral dissertation, Princeton University).
  - Rich, C. J, (1836), *Narrative of a residence in Koordistan, and on the site of ancient Nineveh; with journal of a voyage down the Tigris to Bagdad, and an account of a visit to Shiraz and Persepolis, by CJ Rich, ed. by his widow.*
  - Robarts, A, (2010), *A Plague on Both Houses?: Population Movements and the Spread of Disease across the Ottoman-Russian Black Sea Frontier, 1768-1830s* (Doctoral dissertation, Georgetown University).
  - Shelton, E. W, (2011), *Faith, freedom, and flag: the influence of American missionaries in Turkey on foreign affairs, 1830-1880* (Doctoral dissertation, Georgetown University).
  - Shiel, J, (1838), Notes on a Journey from Tabriz, Through Kurdistán, via Ván, Bitlis, Se'ert and Erbil, to Suleimániyah, in July and August, 1836. *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 8.
  - Sipahi, Ali, (2018), "Narrative Construction in the 1895 Massacres in Harput: The Coming and Disappearance of the Kurds." *Études arméniennes contemporaines*.
  - Slade, A, (1854), *Records of travels in Turkey, Greece, &c. and of a cruise in the Black sea, with the capitan pasha, in the years 1829, 1830, and 1831.*
  - Smith, E., & Dwight, H. G. O, (1833), *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. HGO Dwight in Armenia: Including a Journey through Asia Minor, and Into Georgia and Persia, with a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas* (Vol. 1). Crocker and Brewster.
  - Stephanov, D, (2014), Sultan Mahmud II (1808-1839) and the First Shift in Modern Ruler Visibility in the Ottoman Empire. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 1(1-2).
  - Sykes, M, (1907), Journeys in North Mesopotamia. *The Geographical Journal*, 30(3).
  - Sykes, M, (1908), The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 38.
  - Taylor, G, (2007), *Fever and Thirst: An American Doctor Among the Tribes of Kurdistan, 1835-1844.* Chicago Review Press.
  - Van Bruinessen, M. M, (1997), Constructions of ethnic identity in the late Ottoman Empire and Republican Turkey: the Kurds and their others.
- سى. ژىددەرن ب زمانى تۆركى
- Yılmazçelik, İ, (2000), Osmanlı Hakimiyyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1).
  - Zabun, S, (2018), Sivas 1844-1845 Temettüat Defterleri Üzerine Bir Çalışma. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(17).
  - TAŞKIN, F, (2017), Diyarbakır'da Bir Misyoner Hastanesi: Diyarbakır Amerikan Hastanesi (1908-1915). *Journal of History and Future*, 3(3).

^١ سەرەرای هندى ژىندر دىار دىكەن، كۆ ئىكەلى و ئاشابۇونا بەرىتائىيا ب كوردا درېرىت بۆ سەرەمن صلاح الدین ئەبوبى، بەلۇ ل سالىن 1550ئى، بەرىتائىيا پەر خۇ نىزىكى كوردا دىكت. بىتىرە: سامان حوسىن ئەممەد، 2014، مىزۇوى كورد لەدىدى پۆزھەلاتتاسىي بەرىتائىدا 1900-1950، سەرپەرشتىيارى پۈزۈھ: رابىعە فەتاح شىخ مەممەد، ج 1، چاپخانە مۇكىيانى، ھەولىر، ل 60-53

^٢ بۆ پەر پىزىانىن بىتىرە

Rich, C. J. (1836). Narrative of a residence in Koordistan, and on the site of ancient Nineveh; with journal of a voyage down the Tigris to Bagdad, and an account of a visit to Shiraz and Persepolis, by CJ Rich, ed. by his widow.

^٣ ل چىريا ئىكىن يىسا 1822ئى، پىسا پۆزھەلاتى وەك زاراف بۆ ئىكەمین جار ل گۇنگىز (شىرۇنا) ل سەر دەمن كونسىرتا ئەورۆپى ل ئىتاليا ھاتىيە بكارىئىان. ھەرەسە هەندەك وەسا ھەزىر دەكەن ئەن پىسە ۋەرگەرەت بۆ سالا 1789ئى، واتە سەرەمن ھېرىشا ئاپلىقىنى بۆ سەر مىرى، كۆ ئارمانجا ئاپلىقىنى ژۇن ھېرىشى بىرینا رىكىا دچوو ھندى و سەپانىدا دەستەلەتا فەرەنسى ل پۆزھەلاتى بۇو. بىتىرە: 10. كامەران مەممەد حاجى، 2007، كوردىستان لە بازاھى كىشەپ پۆزھەلاتتىدا 1800-1900 (لىكۆلەنەوهەيەك مىزۇویيە)، ج 1، چاپخانە رۆشنىبىرى، ھەولىر، ل 16

^٤ بەلۇن دراستى دا، مزگىنەرین ئەمەريكا شىيان خۇ بىگەھىننە دېرىتىن خالىن چىايى يېن كوردىستان و چالاکىن بەرفەرە ل كوردىستان دەستېپىكىن، چەندىن بىنگەھە و 25 قۆتابخانە و نەخۆشخانە دروستىرن، رۆلەكىن گىنگ دېيداكرىن ئالۆزىيان دا دنافەرە مۆسلمان و مەسيحيان دا، ب تايىھى ئاشۆرى، ئەرمەنلى و كوردىن مۆسلماندا ھەبۇون، مزگىنەرین ئەمەريكى پۆلەكىن گىنگ و چالاک لەدەفەرا ھەكارى ياكۇ كوردىستان باشۇر ئۇ بخۇقە دىرىپەن دەپەن بىتىرە، عەبدولفەتاح عمل يەحىا، 2007، چالاکى و ھەلسۇرانى مۇزىبەرە ئەمەريكىيەكەن لەكوردىستان دا لەنىيەي يەكمى سەدى نۆزەدەيم دا، گۆفارى سەنتەرىرى لىكۆلەنەوهەي ستراتىزى كوردىستان، ژمارە (3)، ل 67-91؛ كامەران مەممەد حاجى، ژىندرەي بەرى، ل 122-123؛ ھەرەسە بىتىرە ئەقى ژىندرە ئەنلىزى ژى Keskin, N., 2015. How Did The Kurds Of Turkey Acted Politically Against The Policies Of The Great Powers? (Doctoral dissertation, Zirve University), pp. 36-40

^٥ يۇرك دېنەرەت دا ھۆزىن تۆركمانى نە، دېنەنەك ئاسايى و كۆچەرى دا دېيان باوهەر ب دابۇونەرەتىن خۆ يېن ئائىنى ھەبۇون و پاشى بۇونىنە مۆسلمان، ئەقى ھۆزىن تۆركمانى دەنەنە ئاسايىن ب ھۆزىن كۆچەرى دا ئاسىيا بچوپىك. بىتىرە

Hasluck, F. W. (1913). Christianity and Islam under the Sultans of Konia. Annual of the British School at Athens, 19, 191-197.

^٦ جوداھىيەك مەزىن دنافەرە ھۆزىن كوردى يېن كۆچەرى دەرسەت وەك ھۆزىا جاڭ ل وىلايەتا شارەزۆر و ھۆزىا مىلى ل وىلايەتا دىاربەك، ئەۋىن دېن كىويىنافە ل دەشتىن و كوردىن ھەرەمەن چىايى يېن بېشەھە چۈھۈ وەك ھەكارىيان ئەۋىن كۆچەرە نەبۇونىن ژەھەكىن بۆ جەھەك دى ھەبە. بىتىرە

Sykes, M. (1908). The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 38, 451-486; Disney Jr, D. B. (1980). The Kurdish Nationalist Movement and External Influences. NAVAL POSTGRADUATE SCHOOL MONTEREY CA, p.27; Ibrahim Pasha Milli 1843-1908, Ekurds, Retrieved, from: <http://www.ekurds.com/english/ibrahimpash.htm>; van Bruinessen, M. M. (1997). Constructions of ethnic identity in the late Ottoman Empire and Republican Turkey: the Kurds and their others, p. 9.

^٧ رەشید مەممەد پاشا، د نەزادى خۇدا جۇرجى بۇو، ل سالا 1825ئى، سەرکەدەيەتىا لەشكەر ئۆسمانى ل دورپەچىكىن مىسۇلۇنخى كىبۇو. ھەرەسە ل سالا 1827 ئى، سەرکەدەيەتىا لەشكەر ئۆسمانى ل دورپەچىكىن ئەتكۈپۈلىس ل ئەسینا كىبۇو. پىشى شۆرەشا سەرەبەخۇيا يۇنانى، نافېرى بەردەۋام دابۇو سەرکەدەيەتىا لەشكەر ئۆسمانى ل شەرىن بوسنا و بەلقاران. بىتىرە

Perry, O op.cit.p.80.

^٨ لەپەنە سېۋاس ئىك ژ گۇنگىز دەۋەرەن كوردىستان بۆ و ھەرەسە ئىك ژ مەزىتىن ئەيالىتىن ئۆسمانىان ل ئەنەدۇلۇن بۇو. بىتىرە Zabun, S. (2018). Sivas 1844-1845 Temettüat Defterleri Üzerine Bir Çalışma. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(17), 21-52.

^٩ ھۆزىا لىچى ئىك ژ ھۆزىن كوردى يېن خۆدان ھىز و دەستەلەتا بۇو، كۆ ژ 17 گوندان پېك دەھات و 3 ھزار سوارچاڭ و 4 تا 5 ھزار چەكدارىن پىادە ھەبۇون. بىتىرە

Brant & Glascott, Notes of a Journey Through a Part of Kurdistán op.cit.p.359

^{١٠} سەرۆكىن ھۆزىا ھانى ل باكۆرى كوردىستان ل بازىرى دىار بەكىر بۇو، ل سەرەدەمن دەولەتا ئۆسمانى رۆلەگ گىنگ لەدەفەر ئەبۇو، ھەرەسە ھۆزىا ھانى يَا ژ 16 گوندان پېك دەھات، 2 سەد سوّارچاڭ و 2 تا 3 ھزارىن چەكدارىن پىادە ھەبۇون، ھەمى ل ژىر فەرماندەيا تىمەر بەگى ۋە بۇون. بىتىرە Ibid, 198

^{١١} حاجى ز يلال ئاغا ئاغا ھۆزىا بادىكەنلى ژالىن ھىزىن ئۆسمانىفە ھاتبۇون گىتن و بو ماۋى سالەكى ل دىاربەرە ھاتبۇو زىنداڭىن، پېشى ھينگى زەقى بۇ دەفەرە خۆ ۋە. بىتىرە

Ibid, 198

كوردستان العثماني خلال العصور الذهبية استكشافات الأوروبي 1835-1831

كاروان صالح ويسى

جامعة زاخو/ كلية العلوم الإنسانية - قسم التاريخ

ملخص

تعد الحقبة التي تبحث فيها هذه الدراسة من اهم و اخطر مراحل تاريخ كوردستان العثمانية، لانه خلال هذه المدة شهدت هذه المنطقة العديد من التطورات السياسية والعسكرية و عمليات الاكتشافات الاوروبية. ادت الى ظهور وقائع مؤثرة التي قادت المنطقة الى وضع حساس و غير مستقر. الامر الذي دفع بالاوروبيين الى ان يبحثوا في اسباب و مجريات هذه التطورات بحيث يكون لهم معرفة تمكنهم من السيطرة على مجرى الاحداث فيها.

ت تكون هذه الدراسة من مقدمة، تمهيد و اربعة محاور و الاستنتاجات، و في مقدمتها تلقي الضوء على اهمية، اهداف، مشاكل و مصادر البحث، و في التمهيد تركز الدراسة على عمليات الاكتشاف المتقدمة و المنسية خلال مدة 1821-1831، و في المحور الثاني تبحث الدراسة في الحقبة الذهبية للاكتشافات الاوروبية في كوردستان بين سنوات 1832-1834. و خصص المحور الثالث لسرد الاكتشافات التي قام بها المبشرون و البعثات العسكرية الاوروبية في كوردستان. و في المحور الثالث يلقي الدراسة الضوء على اعادة السيطرة العثمانية على كوردستان 1834-1835. و يبحث المحور بالتفصيل في الحملات المبكرة ضد الكورد في عام 1834 و الاجراءات العثمانية للحد من سلطة امراء دياربكر من خلال كتابات الاوروبية. و في الختام ورد ذكر اهم الاستنتاجات التي توصل الدراسة اليها.

الكلمات الدالة: كوردستان العثمانية، الاكتشافات الاوروبية، دياربكر، الحروب العثمانية، اوضاع كوردستان في عام 1834 و امراء الكورد.

Ottoman Kurdistan during the Golden age of the European exploration 1835-1831

Karwan Salih Waisy

Department of History – Faculty of Humanities / Zakho University

salih.waisy@uoz.edu.krd

Abstract

This period under this study is being written, is one the most significant and sensitive stage of the Ottoman Kurdistan history. As, during this period some key political, military and transitions have taken place, they became a main stream of occurring some influential events in the area as a result the situation of the area turned out to be more sensitive and unstable. Hence, these transitions encouraged the European explores who had already attempted searching in the area with the aim of protecting. Consequently, this period has been chosen in order to depict that development explored by European travellers accurately. This research is used some relevant useful references.

This study is being divided into an introduction, overview four sections and an inclusion. In its introduction, the study attempts to shed light on the importance, objectives, problem statement, method and references of it. Afterwards, its overview shows the ignorance travellers and re-conducting of explorers between 1821 and 1831; furthermore, in its endeavours, this research in its first section clears up the golden age of European explorers from 1832 to 1834, the second section of this study relevantly depicts the military and missionaries exploring, this section examines re-taking of the Ottoman Kurdistan from 1834 to 1835 carefully and deeply. Moreover, in its fourth sections, this study demonstrates the initiative attacks on Kurds in 1834 and the limits of Diyarbakir's mirs powers . Its conclusion shows these outcomes that its author has discovered.

Key words: Ottoman Kurdistan, European explorers, Ottoman wars, Diyarbakr and transitions of the 1834 and Kurdish mirs